

КАФЕДРА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

БАДЗЕВІЧ З.І.

**СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА. МАРФЕМІКА.
МАРФАНАЛОГІЯ. СЛОВАЎТВАРЭННЕ**

**Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў 3 курса спецыяльнасці “Беларуская філалогія”
дзённай формы навучання
(V семестр)**

Мінск, 2012

Змест

Прадмова

1. Тэматыка лекцый

- 1.1. Лекцыя 1. Марфеміка як раздзел мовазнаўства
- 1.2. Лекцыя 2. Сістэма і класіфікацыя марфем у мове
- 1.3. Лекцыя 3. Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны марфем у складзе слова
- 1.4. Лекцыя 4. Аснова як абавязковы кампанент структуры слова
- 1.5. Лекцыя 5. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў
- 1.6. Лекцыя 6. Марфаналогія
- 1.7. Лекцыя 7. Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства
- 1.8. Лекцыя 8. Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы
- 1.9. Лекцыя 9. Спосабы словаўтварэння.
- 1.10. Лекцыя 10. Паняцце словаўтваральнай нормы

2. Тэматыка практычных заняткаў

- 2.1. Пісьмовая работа (дыктант) з граматычным заданнем (сувязь марфемікі з арфаграфіяй) (2 гадз.)
- 2.2. Марфеміка. Сістэма марфем у мове, іх класіфікацыя Каранёвыя марфемы, іх віды (2 гадз.)
- 2.3. КСРС. Класіфікацыя і тыпалогія марфем. Каранёвыя марфемы, іх віды. Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні (2 гадз.)
- 2.4. Класіфікацыя афіксальных марфем (2 гадз.)
- 2.5. КСРС. Афіксальныя марфемы і іх асаблівасці. Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні (2 гадз.)
- 2.6. КСРС. Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны афіксальных марфем у складзе слова (2 гадз.)
- 2.7. Аснова як абавязковы кампанент структуры слова (2 гадз.)
- 2.8. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў (2 гадз.)
- 2.9. КСРС. Марфаналогія. Пісьмовая работа (дыктант з граматычным заданнем па марфаналогіі) (2 гадз.)
- 2.10. Словаўтварэнне. Словаўтваральная вытворнасць (2 гадз.)
- 2.11. Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы (2 гадз.)
- 2.12. КСРС. Комплексныя адзінкі словаўтварэння (2 гадз.)
- 2.13. КСРС. Спосабы словаўтварэння (2 гадз.)
- 2.14. Словаўтварэнне часцін мовы (2 гадз.)
- 2.15. Пісьмовая работа (дыктант) з граматычным заданнем (2 гадз.)
- 2.16. Кантрольная работа па словаўтварэнні (камп'ютарны тэст) (2 гадз.)

3. Змест кантролю за самастойнай работай студэнтаў (КСРС)

4. Трэнераваныя тэсты па кантралюемай рабоце студэнтаў (КСРС)

5. Лінгваметадычны каментарый да марфемнага аналізу

6. Лінгваметадычны каментарый да словаўтваральнага аналізу

7. Тэрміналагічны даведнік. Марфеміка. Марфаналогія. Словаўтварэнне

8. Тэматыка пытанняў да калёквіума па раздзелах “Марфеміка. Марфаналогія”
9. Тэматыка пытанняў да прамежкавага заліку па раздзеле “Словаўтварэнне”
10. Пытанні да экзамену (“Сучасная беларуская мова: Марфеміка. Марфаналогія. Словаўтварэнне”)
11. Комплексныя заданні і тэксты для самастойнай работы
12. Спіс вучэбнай літаратуры

ПРАДМОВА

Вучэбны курс сучаснай беларускай мовы, звязаны з вывучэннем раздзелаў “Марфеміка. Марфаналогія. Словаўтварэнне”, з’яўляецца важным звяном у фарміраванні лінгвістычнай кампетэнцыі студэнтаў-філолагаў, а таксама спрыяе вырашэнню задачы гісторыка-культурнага асваення моўнай спадчыны беларускага народа.

Вывучэнне раздзелаў “Марфеміка. Марфаналогія. Словаўтварэнне” ставіць сваёй задачай авалоданне лінгвістычнай тэорыяй па марфеміцы, марфаналогіі і словаўтварэнні, выпрацоўку ўмення аналізаваць марфемную і словаўтваральную структуру лексічных адзінак рознага тыпу – вытворных / невытворных, простых / складаных.

Засваенне марфемікі і словаўтварэння мае на мэце падвесці студэнтаў да разумення прычынна-выніковых сувязей у мове, да асэнсавання таго, што словаўтваральная сістэма – частка агульнай сістэмы мовы, усе элементы якой знаходзяцца ва ўзаемазвязі.

У працэсе вывучэння марфемікі і словаўтварэння студэнты павінны ведаць:

– тыпалогію адзінак марфемікі, марфаналогіі і словаўтварэння, іх значэнні і функцыі;

– азначэнні паняццяў марфемікі, марфаналогіі і словаўтварэння;

– істотныя прыметы марфеміка-словаўтваральных з’яў;

– спосабы форма-словаўтварэння;

– комплексныя адзінкі словаўтварэння, іх дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы;

– сэнсава-стылістычную функцыю форма-словаўтваральных сродкаў;

– сувязь марфемікі і словаўтварэння з іншымі раздзелаў мовазнаўства;

– лінгвістычныя трактоўкі да пэўных прыватных з’яў па марфеміцы і словаўтварэнні, іх навуковае асвятленне.

Павінны ўмець:

– выдзяляць значымыя часткі ў словах і тлумачыць іх;

– адрозніваць формаўтварэнне і словаўтварэнне;

– падбіраць аднакаранёвыя і аднаструктурныя словы паводле фармальна-семантычных сувязей;

– вызначаць спосабы ўтварэння слоў;

- мадэліраваць паводле фармальна-семантычных сувязей розныя адзінкі словаўтварэння (словаўтваральныя пары, словаўтваральныя ланжужкі, словаўтваральныя тыпы, словаўтваральныя гнёзды, словаўтваральныя парадыгмы);
- выкарыстоўваць вытворныя словы і формы слоў у вусным і пісьмовым маўленні;
- утвараць вытворныя ў адпаведнасці са словаўтваральнымі нормаў; іх рэдагаванне ў выпадку неадпаведнасці словаўтваральнай норме (словаўтваральнай мадэлі, словаўтваральнаму тыпу);
- праводзіць марфемны і словаўтваральны аналіз слоў;
- карыстацца марфемнымі і словаўтваральнымі слоўнікамі.

Вывучэнне курса “Марфеміка. Марфаналогія. Словаўтварэнне” павінна садзейнічаць паляпшэнню якасці арфаграфічных уменняў і навыкаў студэнтаў, імкненню да самастойнага назапашвання ведаў, фарміраванню духоўна арыентаванага мыслення і высокага інтэлекту. Для гэтай мэты і прызначаны вучэбна-метадычны комплекс (ВМК).

Матэрыялы вучэбна-метадычнага комплексу структурыраваны ў адпаведнасці з тыпавай вучэбнай праграмай па курсу “Сучасная беларуская мова” для вышэйшых навучальных устаноў (Мн., 2010). ВМК змяшчае тэматыку тэарэтычнага і практычнага курсаў, пытанні да экзамену, змест кантралюемай самастойнай работы студэнтаў (КСРС), пытанні да калёквіума і прамежкавага заліку як прамежкавых форм кантролю ведаў студэнтаў, метадычныя рэкамендацыі да марфемнага і словаўтваральнага аналізаў па найбольш складаных моўных з’явах, а таксама тэрміналагічны слоўнік па вывучаемых раздзелах. У ВМК змешчаны трэніровачныя тэсты і тэставыя заданні па КСРС, а таксама комплексныя заданні і тэксты для самастойнай работы студэнтаў, якія дапамогуць навучэнцам самастойна працаваць над павышэннем сваёй арфаграфічнай і пунктуацыйнай пісьменнасці.

Тэматыка лекцый (20 гадзін)

Семестр V

№ п/п	Тэма лекцыі	Форма кантролю
1.	Марфеміка як раздзел мовазнаўства	Калёквіум па тэме “Марфеміка”
2.	Сістэма і класіфікацыя марфем у мове	КСРС
3.	Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны марфем у складзе слова	КСРС

4.	Аснова як абавязковы кампанент структуры слова	КСРС
5.	Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў	КСРС
6.	Марфаналогія	План-канспект
7.	Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства	Вуснае апытванне
8.	Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы	КСРС
9.	Спосабы словаўтварэння	КСРС
10.	Паняцце словаўтваральнай нормы	Рэферат, праца з акадэмічнымі граматыкамі беларускай мовы

Лекцыя 1. Марфеміка як раздзел мовазнаўства

План лекцыі

1. Паняцце тэрміна марфеміка, яго двухзначнасць.
2. Прадмет і задачы марфемікі.
3. Сувязь марфемікі з іншымі раздзеламі мовазнаўства (фанетыкай, арфаграфіяй, лексікалогіяй, фразеалогія, словаўтварэннем, марфалогіяй, сінтаксісам).
4. Асноўныя паняцці марфемікі.
5. Марфема як мінімальная значымая частка слоў (словаформ).
6. Месца марфемы ў сістэме адзінак розных узроўняў мовы: фанема і фармема, склад і марфема, слова і марфема, словазлучэнне і марфема, сказ і марфема.
7. Інтэгральныя і дыферэнцыяльныя прыметы марфемы ў параўнанні з іншымі адзінкамі мовы.

Ключавыя словы

- марфеміка
- марфема
- морфы (мадыфікацыі марфем)
- аламорфы
- варыянты марфем

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 2.

Сістэма і класіфікацыя марфем у мове

План лекцыі

1. Сістэма марфем у мове. Класіфікацыя марфем паводле іх ролі, значэння, функцыі, месца ў складзе слова (словаформы) і паходжання.
2. Каранёвыя і афіксальныя марфемы, іх асаблівасці і адрозненне.
3. Свабодныя і звязаныя карані. Фармальна-семантычнае вылучэнне каранёвых марфем.
4. Класіфікацыя афіксальных марфем паводле месца ў складзе слова (словаформы) адносна караня: перадкаранёвыя і паслякаранёвыя афіксальныя марфемы.
5. Характарыстыка і функцыя афіксальных марфем у мове.
6. Пытанне аб інтэрфіксах, постфіксах і конфіксах у лінгвістычнай літаратуры.
7. Унікальныя часткі слова, іх разнавіднасці.
8. Афіксоіды як марфемы пераходнага тыпу, іх разнавіднасці.
9. Рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя афіксы.

Ключавыя словы

- афікс
- карань
- свабодны карань

- звязаны карань
- радыксоіды
- уніфіксы
- прэфікс
- суфікс
- постфікс
- інтэрфікс
- конфікс
- канчатак (флексія)
- афіксоіды
- прэфіксоіды
- суфіксоіды
- словаўтваральныя афіксы
- формаўтваральныя афіксы
- слова- формаўтваральныя марфемы (сінкрэтычныя)
- рэгулярныя / нерэгулярныя афіксы
- прадуктыўныя / непрадуктыўныя афіксы

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 3.

Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны марфем у складзе слова

План лекцыі

1. Словаўтваральная сінанімія, яе асаблівасці і разнавіднасці.
2. Словаўтваральная аманімія і яе асаблівасці.
3. Словаўтваральная полісемія.
4. Словаўтваральная антанімія.
5. Экспрэсіўна-стылістычныя функцыі марфем у беларускай мове.

Ключавыя словы

- словаўтваральныя сінонімы
- поўныя словаўтваральныя сінонімы
- частковыя словаўтваральныя сінонімы
- словаўтваральная аманімія
- словаўтваральныя полісемія (мнагазначнасць)
- словаўтваральная антанімія
- экспрэсіўнасць
- стылістычная афарбоўка слова

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 4.

Аснова як абавязковы кампанент структуры слова

План лекцыі

1. Аснова: тэрмін і паняцце.
2. Аснова як абавязковы кампанент структуры слова.
3. Прынцыпы выдзялення асновы слова і асновы словаформы ў сучаснай лінгвістыцы.
4. Аснова і карань.
5. Тыпы асноў: члянімыя / нечлянімыя, вытворныя / невытворныя, перарывістыя / неперарывістыя асновы.
6. Асновы простых і складаных сказаў. Суплетыўны тып асноў. Поўны і частковы суплетывізм.

Ключавыя словы

- аснова
- аснова словаформы
- аснова слова
- словаўтваральная аснова
- формаўтваральныя асновы
- члянімыя / нечлянімыя асновы
- вытворныя / невытворныя
- перарывістыя / неперарывістыя асновы
- суплетывізм
- суплетыўныя асновы

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўнэвіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія.

Мінск, 1987.

Лекцыя 5.

Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў

План лекцыі

1. Марфемная структура слоў як вынік развіцця мовы.
2. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў: апрошчанне, перарасладанне, ускладанне, дэкарэляцыя. Прычыны і характар гэтых змен.
3. Марфемны аналіз слова, яго спецыфіка, прынцыпы і задачы.
4. Этымалагічны аналіз слоў, яго ўзаемадзеянне з марфемным і словаўтваральным аналізам.
5. Марфемаграфія: марфемныя слоўнікі беларускай мовы.

Ключавыя словы

- апрошчанне
- перарасладанне
- ускладанне
- дэкарэляцыя
- марфемны аналіз слова
- этымалагічны аналіз слова
- марфемаграфія

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 6. Марфаналогія

План лекцыі

1. Марфаналогія: тэрмін і паняцце, аб'ект і задачы марфаналогіі як раздзела мовазнаўства.
2. Сувязь марфаналогіі з іншымі раздзелаў мовазнаўства (фанетыкай, фаналогіяй, арфаэпіяй, марфемікай, словаўтварэннем, марфалогіяй, стылістыкай).
3. Асноўныя адзінкі марфаналогіі, іх характарыстыка: морфы, аломорфы, варыянты марфем. Субморф і яго адносіны да морфа.
4. Паняцце марфемны. Марфаналагічны рад.
5. Фанемная структура каранёвых і афіксальных марфем.
6. Марфаналагічныя з'явы і іх разнавіднасці: чаргаванні фанем на марфемных стыках, усячэнне, нарашчэнне, накладанне, сцяжэнне, дыфузія.

Ключавыя словы

- марфаналогія
- морф
- аломорфы
- варыянты марфем
- субморф
- марфаналагічны рад
- альтэрнацыя
- усячэнне
- нарашчэнне
- накладанне
- сцяжэнне
- дыфузія
- марфемны стык

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск:

- Беларуская навука, 2007.
6. Русак В.П. Марфаналягія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
 7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалагія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
 8. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
 9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
 10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалагія. Мінск, 1987.

Лекцыя 7.

Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства

План лекцыі

1. Словаўтварэнне: тэрмін і паняцце. Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства, прадмет, задачы і яго месца сярод іншых лінгвістычных дысцыплін.
2. Сінхранія і дыяхранія ў словаўтварэнні.
3. Паняцце словаўтваральнай вытворнасці. Крытэрыі і паказчыкі вытворнасці.
4. Віды адносін вытворнасці паміж вытворным словам і ўтваральным: непасрэдная і апасродкаваная вытворнасць, адносіны множнай вытворнасці.
5. Словаўтваральны фармант як адзінка словаўтваральнай сістэмы.
6. Словаўтваральнае значэнне як асобы тып моўнага значэння і сродкі яго выражэння.
7. Тыпы словаўтваральных значэнняў: транспазіцыйнае, мадыфікацыйнае, мутацыйнае.

Ключавыя словы

- словаўтварэнне
- сінхранічнае (сінхроннае) словаўтварэнне
- дыяхранічнае (дыяхроннае) словаўтварэнне
- вытворнае слова
- матываванае слова
- утваральнае слова
- утваральная аснова
- матывавальнае слова (аснова)
- непасрэдная вытворнасць
- апасродкаваная вытворнасць
- множная вытворнасць (поліматывацыя)
- словаўтваральны фармант
- словаўтваральнае значэнне

- транспазіцыйнае словаўтваральнае значэнне
- мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне
- мутацыйнае словаўтваральнае значэнне

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Русак В.П. Марфалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
8. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 8.

Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы

План лекцыі

1. Словаўтваральны ланцужок (СЛ) як комплексная адзінка сістэмы сінхроннага словаўтварэння, іх віды: бінарныя і палінарныя СЛ.
2. Словаўтваральная парадыгма як адзінка словаўтварэння, яе характарыстыка.
3. Словаўтваральнае гняздо (СГ) як комплексная адзінка словаўтварэння, будова СГ, яго фармальна-семантычныя адзнакі.
4. Словаўтваральны тып (СТ) і яго паняцце. Фармальна-семантычная арганізацыя СТ і яго прадуктыўнасць.
5. Словаўтваральная мадэль, паняцце і асаблівасці.
6. Словаўтваральная катэгорыя як вынік узаемадзеяння сінанімічных словаўтваральных тыпаў.

Ключавыя словы

- словаўтваральная пара
- словаўтваральны ланцужок
- словаўтваральная парадыгма
- бінарны словаўтваральны ланцужок
- палінарны словаўтваральны ланцужок
- словаўтваральнае гняздо
- прадуктыўнасць словаўтваральнага гнязда
- словаўтваральная мадэль
- словаўтваральная катэгорыя
- словаўтваральная катэгорыя

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
8. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 9.

Спосабы словаўтварэння.

План лекцыі

1. Спосаб словаўтварэння: тэрмін і паняцце. Спосабы сінхроннага словаўтварэння, іх класіфікацыя: афіксальныя, бязафіксныя і камбінаваныя спосабы словаўтварэння.
2. Афіксальныя спосабы словаўтварэння, іх разнавіднасці: прэфіксальны, суфіксальны, нульсуфіксальны, постфіксальны.
3. Камбінаваныя афіксальныя спосабы словаўтварэння, іх разнавіднасці: прэфіксальна-суфіксальны, прэфіксальна-нульсуфіксальны, прэфіксальна-постфіксальны, суфіксальна-постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны.
4. Бязафікснае словаўтварэнне, яго асаблівасці і разнавіднасці: складанне, абрэвіяцыя.
5. Адваротнае словаўтварэнне (рэдэрывацыя).
6. Спосабы дыяхроннага словаўтварэння: лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны, яго разнавіднасці.
7. Словаўтваральны аналіз, яго спецыфіка, прынцыпы і задачы.
8. Словаўтваральныя слоўнікі.

Ключавыя словы

- спосаб словаўтварэння
- сінхроннае словаўтварэнне
- дыяхроннае словаўтварэнне
- канверсія
- афіксальныя спосабы словаўтварэння
- бязафіксныя спосабы словаўтварэння
- камбінаваныя спосабы словаўтварэння
- прэфіксальны спосаб словаўтварэння
- суфіксальны спосаб словаўтварэння
- нульсуфіксальны спосаб словаўтварэння
- постфіксальны спосаб словаўтварэння
- прэфіксальна-суфіксальны спосаб словаўтварэння
- прэфіксальна-нульсуфіксальны спосаб словаўтварэння
- прэфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння
- суфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння
- прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння
- бязафікснае словаўтварэнне
- складанне
- словаскладанне
- асноваскладанне
- складана-суфіксальнае словаўтварэнне

- зрашчэнне
- скарачэнне
- абрэвіяцыя
- ініцыяльныя абрэвіятуры
- літарныя абрэвіятуры
- літарна-гукавыя абрэвіятуры
- складовыя абрэвіятуры
- тэлескапічныя абрэвіятуры
- складова-слоўныя абрэвіятуры
- адваротнае словаўтварэнне (рэдэрывацыя)
- лексіка-семантычны
- лексіка-сінтаксічны
- марфалага-сінтаксічны
- словаўтваральны аналіз
- словаўтваральныя слоўнікі

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка. Мінск: НАН Беларусі, 2001.
7. Русак В.П. Марфалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
8. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
9. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
10. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
11. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Лекцыя 10.

Паняцце словаўтваральнай нормы

План лекцыі

1. Актыўныя працэсы ў сістэме сучаснага беларускага словаўтварэння.
2. Марфатактыка: спалучальнасць (валентнасць) словаўтваральных сродкаў у слове, семантычныя, стылістычныя, лексічныя, словаўтваральныя, фармальныя абмежаванні ў спалучэнні.
3. Індывідуальна-аўтарская словатворчасць. Аказіяналізмы.
4. Паняцце словаўтваральнай нормы. Узаемадзеянне і канкурэнцыя словаўтваральных тыпаў. Словаўтваральная варыянтнасць.

Ключавыя словы

- марфатактыка
- спалучальнасць (валентнасць) словаўтваральных сродкаў
- індывідуальна-аўтарская словатворчасць
- аказіяналізм
- словаўтваральная норма
- словаўтваральная варыянтнасць

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Лукашанец А.А. Словаўтварэнне і граматыка. Мінск: НАН Беларусі, 2001.
7. Русак В.П. Марфанаалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
8. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
9. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
10. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
11. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Тэматыка практычных заняткаў

№ п/п	Тэма заняткаў	Колькасць гадзін
1.	Пісьмовая работа (дыктант) з граматычным заданнем (сувязь марфемікі з арфаграфіяй)	2
2.	Марфеміка. Сістэма марфем у мове, іх класіфікацыя Каранёвыя марфемы, іх віды	2
3.	<u>КСРС</u> . Класіфікацыя і тыпалогія марфем. Каранёвыя марфемы, іх віды. Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні	2
4.	Класіфікацыя афіксальных марфем	2
5.	<u>КСРС</u> . Афіксальныя марфемы і іх асаблівасці. Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні	2
6.	<u>КСРС</u> . Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны афіксальных марфем у складзе слова	2
7.	Аснова як абавязковы кампанент структуры слова	2
8.	Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слоў	
9.	<u>КСРС</u> . Марфаналогія. Пісьмовая работа (дыктант з граматычным заданнем па марфаналогіі)	2
10.	Словаўтварэнне. Словаўтваральная вытворнасць.	2
11.	Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы	2
12.	<u>КСРС</u> . Комплексныя адзінкі словаўтварэння	2
13.	<u>КСРС</u> . Спосабы словаўтварэння	2
14.	Словаўтварэнне часцін мовы	2
15.	Пісьмовая работа (дыктант) з граматычным заданнем	2
16.	Кантрольная работа па словаўтварэнні (камп'ютарны тэст)	2
	Усяго:	32 гадз.

Заняткі 1.

Пісьмовая работа (дыктант) з граматычным заданнем (сувязь марфемікі з арфаграфіяй)

Літаратура

1. Бурак Л.І. Пунктуацыя беларускай мовы. – 3-е выд. дап. і перапрац. – Мінск: Народная асвета, 1982.
2. Куліковіч У.І. Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі: вучэб. Дапам. / У.І. Куліковіч. – Мінск: Новое знанне, 2011.

3. Пішам па-беларуску: даведніка па арфаграфіі і пунктуацыі з каментарыямі: дапам. Для агульнаадукац. устаноў з белар. і рус. мовамі навучання / З.І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск: Аверсэв, 2010.

Заданне для самастойнай работы: Зрабіць тэзісы да слоўнікавага артыкула “Марфема”. (Гл. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994. – С. 335).

Заняткі 2.

Марфэміка. Сістэма марфем у мове, іх класіфікацыя. Каранёвыя марфемы, іх віды

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Паняцце тэрміна марфемікі; двухзначнасць тэрміна “марфэміка”
2. Прадмет і задачы марфемікі.
3. Марфема як мінімальная значымая частка слоў (словаформ).
4. Прынцыпы класіфікацыі марфем.
5. Месца марфемы ў сістэме адзінак розных узроўняў мовы: фанема і марфема, склад і марфема, слова і марфема, слова і марфема, словазлучэнне і марфема, сказ і марфема.
6. Інтэгральныя і дыферэнцыяльныя прыметы марфемы ў параўнанні з іншымі адзінкамі мовы.
7. Каранёвыя і афіксальныя марфемы, іх асаблівасці і адрозненне.
8. Свабодныя і звязаныя карані.
9. Фармальна-семантычнае вылучэнне каранёвых марфем.

Літаратура

10. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
11. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
12. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
13. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
14. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
15. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
16. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
17. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.

18. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалагія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 251, 252.

Заняткі 3.

КСРС. Класіфікацыя і тыпалогія марфем. Каранёвыя марфемы, іх віды

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Каранёвыя і афіксальныя марфемы, іх асаблівасці і адрозненне.
2. Свабодныя і звязаныя карані.
3. Фармальна-семантычнае вылучэнне каранёвых марфем.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалагія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфаналягія. Марфалагія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалагія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалагія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 252, 253, 256.

Заняткі 4.

Класіфікацыя афіксальных марфем

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Афікс: тэрмін і паняцце.
2. Класіфікацыя афіксальных марфем паводле месца ў складзе слова (словаформы) адносна кораня: перадкаранёвыя і паслякаранёвыя марфемы.
3. Фанемнае выражэнне марфем у мове. Матэрыяльна выражаныя (пазітыўныя) марфемы ў мове.
4. Нулявыя (матэрыяльна нявыражаныя) марфемы. Сістэма нулявых марфем у беларускай мове.
5. Характарыстыка афіксальных марфем: прыстаўка (прэфікс), суфікс, постфікс, інтэрфікс, конфікс (цыркумфікс), канчатак (флексія).
6. Тыпы афіксальных марфем паводле значэння і функцыі: словаўтваральныя (дэрывацыйныя), формаўтваральныя (словазменныя, рэляцыйныя) і словаформаўтваральныя (сінкрэтычныя) афіксы.
7. Афіксоіды як марфемы пераходнага тыпу. Разнавіднасці афіксоідаў: прэфіксоіды, суфіксоіды.
8. Рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя афіксы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 258, 260.

Заняткі 5.

КСРС. Афіксальныя марфемы і іх асаблівасці. **Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні**

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Матэрыяльна выражаныя (пазітыўныя) марфемы ў мове.
3. Нулявыя (матэрыяльна нявыражаныя) марфемы.
4. Сістэма нулявых марфем у беларускай мове.
5. Тыпы афіксальных марфем паводле значэння і функцыі: словаўтваральныя (дэрывацыйныя), формаўтваральныя (словазменныя, рэляцыйныя) і словаформаўтваральныя (сінкрэтычныя) афіксы.
6. Афіксоіды як марфемы пераходнага тыпу. Разнавіднасці афіксоідаў: прэфіксоіды, суфіксоіды.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 262, 263.

Заняткі 6.

КСРС. Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны афіксальных марфем у складзе слова

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Аманімія афіксаў.
2. Полісемія (мнагазначнасць) афіксаў.
3. Сінанімія афіксаў.
4. Антанімія афіксаў.
5. Экспрэсіўна-стылістычныя функцыі марфем у мове.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

***Заданне для самастойнай работы:** Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 261, 266 (1).*

Заняткі 7.

Аснова як абавязковы кампанент структуры слова

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Аснова: тэрмін і паняцце.
2. Прынцыпы выдзялення асновы слова і словаформы ў лінгвістычнай літаратуры.
3. Аснова і корань.
4. Тыпы асноў: аснова словаформы, аснова слова, словаўтваральная аснова.

5. Члянiмья /нечлянiмья, вытворныя/невывтворныя асновы.
6. Перарваная i неперарваная асновы.
7. Асновы простых i складаных слоў.
8. Суплетыўны тып асноў. Поўны i частковы суплетыўiзм.

Лiтаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мiнск: Навука i тэхнiка. – Ч. 1. Фаналогiя Арфаэпiя. Марфалогiя. Словаўтварэнне. Нацiск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.И. Бадзевiч i iнш. – Мiнск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Мiхневича. – Мiнск: Беларуская Энцыклапедыя iмя Петруся Броўкi, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мiнск: Навука i тэхнiка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогiя. Марфаналогiя. Марфалогiя. Ч. 1. Мiнск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская лiтаратурная мова. Марфалогiя / Пад рэд. М.С. Яўневiча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.И., Шкраба I.Р., Бадзевiч З.И. Курс беларускай мовы. Мiнск: Унiверситэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мiнск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогiя. Марфалогiя. Мiнск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.И. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткi. Мн., 1989. Практыкаванне 265.

Заняткi 8.

Гiстарычныя змены ў марфемнай структуры слоў

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Апрошчанне, прычыны i характар гiстарычнай з’явы ў складзе слоў (словаформ).
2. Перараскладанне, прычыны i характар гiстарычнай з’явы ў складзе слоў (словаформ).
3. Ускладненне, прычыны i характар гiстарычнай з’явы ў складзе слоў (словаформ).
4. Дэкарэляцыя, прычыны i характар гiстарычнай з’явы ў складзе слоў (словаформ).
5. Марфемны аналіз слова, яго спецыфіка, прынцыпы i задачы. Адрозненне i ўзаемаадносіны марфемнага, словаўтваральнага i этымалагічнага аналізаў.
6. Беларуская марфемаграфiя: марфемныя слоўнiкi.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
7. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
8. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
9. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

***Заданне для самастойнай работы:** Выпісаць з “Марфемнага слоўніка беларускай мовы” А.М.Бардовіча і Л.М.Шакуна прыклады слоў, у якіх адбылося апрошчэнне, перараскладанне, ускладненне.*

Заняткі 9.

КСРС. Марфанаалогія. Пісьмовая работа (дыктант з граматычным заданнем па марфанаалогіі)

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Марфанаалогія: тэрмін і паняцце. Аб’ект і задачы марфанаалогіі як раздзела мовазнаўства.
2. Сувязь марфанаалогіі з фанетыкай, фаналогіяй, арфаэпіяй, марфемікай, словаўтварэннем, марфалагіяй, стылістыкай.
3. Асноўныя адзінкі марфанаалогіі, іх характарыстыка. Морфы, аломорфы, варыянты марфем.
4. Марфанама. Субморф і яго адносіны да морфа. Марфаналагічны рад.
5. Фанемная структура каранёвых і афіксальных марфем.
6. Марфаналагічныя з’явы: чаргаванні (альтэрнацыя) фанем у межах марфемы, чаргаванні фанем на стыку марфем.
7. Усячэнне і нарашчэнне (інтэрфіксацыя) асновы .
8. Накладанне (інтэрферэнцыя, аплікацыя, гапалагія) морфаў.
9. Фанемнае сцяжэнне морфаў.

Літаратура

11. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
12. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
13. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
14. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
15. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
16. Русак В.П. Марфанаалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
17. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўнєвіча. Мн., 1997.
18. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
19. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
20. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванне 259.

Заняткі 10.

Словаўтварэнне. Словаўтваральная вытворнасць

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Прадмет і задачы, сувязь словаўтварэння з іншымі раздзеламі мовазнаўства.
2. Сінхранія і дыяхранія ў словаўтварэнні.
3. Паняцце словаўтваральнай вытворнасці. Крытэрыі і паказчыкі вытворнасці.
4. Фармальна-семантычная суадноснасць вытворнага слова з утваральным словам (асновай).
5. Віды адносін вытворнасці паміж вытворным словам і ўтваральным словам: непасрэдная і апасродкаваная вытворнасць.
6. Адносіны множнай вытворнасці.
7. Словаўтваральны аналіз, яго спецыфіка і задачы.
8. Паняцце словаўтваральнага значэння, яго адрозненне ад лексічнага і граматычнага значэнняў. Сродкі выражэння словаўтваральнага значэння вытворнага слова.

9. Тыпы словаўтваральных значэнняў: транспазіцыйнае, мадыфікацыйнае, мутацыйнае.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Русак В.П. Марфанаалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
8. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 267, 268.

Заняткі 11.

Комплексныя адзінкі словаўтваральнай сістэмы

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Словаўтваральная пара.
2. Словаўтваральны ланцужок.
3. Словаўтваральная парадыгма.
4. Словаўтваральнае гняздо і яго структура.
5. Словаўтваральны тып і яго паняцце. Прадуктыўнасць СТ.
6. Паняцце словаўтваральнай (марфаналагічнай) мадэлі.
7. Словаўтваральная катэгорыя як вынік узаемадзеяння сінанімічных словаўтваральных тыпаў.
8. Валентнасць (спалучальнасць) словаўтваральных марфем у мове.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Русак В.П. Марфанаалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
8. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

*Заданне для самастойнай работы: Складзі на аснове “Слоўніка беларускай мовы”(Мн., 1987) словаўтваральныя гнёзды са словамі-варыянтамі **чорны, два, стол**.*

Заняткі 12.

КСРС. Комплексныя адзінкі словаўтварэння

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Словаўтваральнае гняздо і яго структура.
2. Словаўтваральны тып і яго паняцце. Прадуктыўнасць СТ.
3. Паняцце словаўтваральнай (марфаналагічнай) мадэлі.
4. Словаўтваральная катэгорыя як вынік узаемадзеяння сінанімічных словаўтваральных тыпаў.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
4. Русак В.П. Марфанаалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская

- навука, 2003.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
 6. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
 7. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі. Мн., 1989. Практыкаванні 272, 273.

Работа з акадэмічнымі граматыкамі беларускай мовы: Граматыка беларускай мовы. Т.1, Мн., 1962; Беларуская граматыка беларускай мовы. Ч.1. Мн., 1985. Прадуктыўнасць словаўтваральных тыпаў, іх функцыянальнасць.

Заняткі 13.

КСРС. Спосабы словаўтварэння

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Спосабы сінхроннага словаўтварэння, іх класіфікацыя паводле характару словаўтваральных фармантаў: афіксальныя, бязафіксныя і змешаныя спосабы словаўтварэння.
2. Складанне як спосаб словаўтварэння, яго разнавіднасці: асноваскладанне, словаскладанне.
3. Абрэвіяцыя, яе разнавіднасці. Віды абрэвіятур.
4. Адваротнае словаўтварэнне.
5. Прадуктыўнасць сінхронных спосабаў словаўтварэння.
6. Дыяхронныя спосабы словаўтварэння: лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалагічна-сінтаксічны, іх характарыстыка.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
3. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфаналягія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
4. Русак В.П. Марфаналягія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
6. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
7. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія.

Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Л.І. Бурак, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі. *Сучасная беларуская мова. Практычныя заняткі.* Мн., 1989. Практыкаванні 270.

Заняткі 14.

Словаўтварэнне часцін мовы

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Марфалагічныя спосабы ўтварэння назоўнікаў, іх прадуктыўнасць.
2. Марфалагічныя спосабы ўтварэння прыметнікаў, іх прадуктыўнасць.
3. Марфалагічныя спосабы ўтварэння займеннікаў.
4. Марфалагічныя спосабы ўтварэння лічэбнікаў.
5. Марфалагічныя спосабы ўтварэння дзеясловаў, іх прадуктыўнасць.
6. Марфалагічныя спосабы ўтварэння прыслоўяў, іх прадуктыўнасць.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. – Мінск: Навука і тэхніка. – Ч. 1. Фаналогія Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск, 1985.
2. Беларуская мова: хрэстаматыя /З.І. Бадзевіч і інш. – Мінск: ПУП Изд-во “Юнипресс”, 2005.
3. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневича. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. У 2 т. Т. 1. Мінск: Навука і тэхніка, 1962.
5. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. / навук. Рэд. А.А. Лукашанец. Фаналогія. Марфанаалогія. Марфалогія. Ч. 1. Мінск: Беларуская навука, 2007.
6. Русак В.П. Марфанаалогія сучаснай беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 2003.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. М.С. Яўневіча. Мн., 1997.
8. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мінск: Універсітэцкае, 1996.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мінск: Вышэйшая школа, 1978.
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфанаалогія. Марфалогія. Мінск, 1987.

Заданне для самастойнай работы: Падрыхтоўка да пісьмовай работы (дыктант) з граматычным заданнем (спосабы ўтварэння часцін мовы).

Заняткі 15.

Пісьмовая работа (дыктант) з граматычным заданнем

Заняткі 16.

Кантрольная работа па словаўтварэнні (або камп'ютарны тэст)

ЗМЕСТ КАНТРОЛЮ ЗА САМАСТОЙНАЙ РАБОТАЙ СТУДЭНТАЎ (КСРС)

КСРС № 1.

Класіфікацыя і тыпалогія марфем. Каранёвыя марфемы, іх віды

1. Марфема як мінімальная значымая частка слоў (словаформ).
2. Прынцыпы класіфікацыі марфем.
3. Месца марфемы ў сістэме адзінак розных узроўняў мовы: фанема і марфема, склад і марфема, слова і марфема, слова і марфема, словазлучэнне і марфема, сказ і марфема.
4. Інтэгральныя і дыферэнцыяльныя прыметы марфемы ў параўнанні з іншымі адзінкамі мовы.
5. Каранёвыя і афіксальныя марфемы, іх асаблівасці і адрозненне.
6. Свабодныя і звязаныя карані.
7. Фармальна-семантычнае вылучэнне каранёвых марфем.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Беларуская мова ў 2-й палове XX ст Мн., 1998.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962.
5. Карский Е. Очерки по белорусскому языку. Словообразование М., 1956.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы Мн., 2003.
7. Сцяцко П.У. Культура мовы. Мн., 2002.
8. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы Гродна, 1998.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987.
11. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969.

КСРС № 2.

Афіксальныя марфемы і іх асаблівасці.

Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні

1. Афікс: тэрмін і паняцце.
2. Класіфікацыя афіксальных марфем паводле месца ў складзе слова (словаформы) адносна кораня: перадкаранёвыя і паслякаранёвыя марфемы.
3. Фанемнае выражэнне марфем у мове. Матэрыяльна выражаныя (пазітыўныя) марфемы ў мове.
4. Нулявыя (матэрыяльна нявыражаныя) марфемы. Сістэма нулявых марфем у бел. мове.
5. Характарыстыка афіксальных марфем: прыстаўка (прэфікс), суфікс, постфікс, інтэрфікс, конфікс (цыркумфікс), канчатак (флексія).
6. Пытанне аб інтэрфіксах, постфіксах і конфіксах (цыркумфіксах) у лінгвістычнай літ-ры.
7. Тыпы афіксальных марфем паводле значэння і функцыі: словаўтваральныя (дэрывацыйныя), формаўтваральныя (словазменныя, рэляцыйныя) і словаформаўтваральныя (сінкрэтычныя) афіксы.
8. Афіксоіды як марфемы пераходнага тыпу. Разнавіднасці афіксоідаў: прэфіксоіды, суфіксоіды.
9. Рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя афіксы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Беларуская мова ў 2-й палове XX ст Мн., 1998.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962.
5. Карский Е. Очерки по белорусскому языку. Словообразование М., 1956.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы Мн., 2003.
7. Сцяцко П.У. Культура мовы. Мн., 2002.
8. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы Гродна, 1998.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987.
11. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969.

КСРС № 3.

Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны афіксальных марфем у складзе слова

1. Аманімія афіксаў.
2. Полісемія (мнагазначнасць) афіксаў.
3. Сінанімія афіксаў.
4. Антанімія афіксаў.

5. Экспрэсіўна-стылістычныя функцыі марфем у мове.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Беларуская мова ў 2-й палове XX ст Мн., 1998.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962.
5. Карский Е. Очерки по белорусскому языку. Словообразование М., 1956.
6. Русак В.П. Марфаналягія сучаснай беларускай літаратурнай мовы Мн., 2003.
7. Сцяцко П.У. Культура мовы. Мн., 2002.
8. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы Гродна, 1998.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалагія. Мн., 1987.
11. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969.

КСРС № 4.

Марфаналягія

1. Марфаналягія: тэрмін і паняцце. Аб'ект і задачы марфаналягіі як раздзела мовазнаўства.
2. Сувязь марфаналягіі з фанетыкай, фаналагіяй, арфаэпіяй, марфемікай, словаўтварэннем, марфалагіяй, стылістыкай.
3. Асноўныя адзінкі марфаналягіі, іх характарыстыка. Морфы, аламорфы, варыянты марфем.
4. Марфанема. Субморф і яго адносіны да морфа. Марфаналягічны рад.
5. Фанемная структура каранёвых і афіксальных марфем.
6. Марфаналягічныя з'явы: чаргаванні (альтэрнацыя) фанем у межах марфемы, чаргаванні фанем на стыку марфем.
7. Усячэнне і нарашчэнне (інтэрфіксацыя) асновы .
8. Накладанне (інтэрферэнцыя, аплікацыя, гаплалагія) морфаў.
9. Фанемнае сцяжэнне морфаў.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Беларуская мова ў 2-й палове XX ст Мн., 1998.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962.
5. Карский Е. Очерки по белорусскому языку. Словообразование М., 1956.
6. Русак В.П. Марфаналягія сучаснай беларускай літаратурнай мовы Мн., 2003.
7. Сцяцко П.У. Культура мовы. Мн., 2002.
8. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы Гродна, 1998.

9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987.
11. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969.

КСРС № 5.

Комплексныя адзінкі словаўтварэння

1. Словаўтваральная пара.
2. Словаўтваральны ланцужок.
3. Словаўтваральная парадыгма.
4. Словаўтваральнае гняздо і яго структура
5. Словаўтваральны тып і яго паняцце. Прадуктыўнасць СТ.
6. Паняцце словаўтваральнай (марфаналагічнай) мадэлі.
7. Словаўтваральная катэгорыя як вынік узаемадзеяння сінанімічных словаўтваральных тыпаў.
8. Валентнасць (спалучальнасць) словаўтваральных марфем у мове.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Беларуская мова ў 2-й палове XX ст Мн., 1998.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962.
5. Карский Е. Очерки по белорусскому языку. Словообразование М., 1956.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы Мн., 2003.
7. Сцяцко П.У. Культура мовы. Мн., 2002.
8. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы Гродна, 1998.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987.
11. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969.

КСРС № 6.

Спосабы словаўтварэння.

Словаўтварэнне часцін мовы: спосабы, сродкі, асаблівасці ўтварэння

1. Спосабы сінхроннага словаўтварэння, іх класіфікацыя паводле характару словаўтваральных фармантаў: афіксальныя, бязафіксныя і змешаныя спосабы словаўтварэння.
2. Складанне як спосаб словаўтварэння, яго разнавіднасці: асноваскладанне, словаскладанне.
3. Абрэвіяцыя, яе разнавіднасці. Віды абрэвіятур.

4. Адваротнае словаўтварэнне.
5. Прадуктыўнасць сінхронных спосабаў словаўтварэння.
6. Дыхронныя спосабы словаўтварэння: лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалагічна-сінтаксічны, іх характарыстыка.
7. Спосабы і асаблівасці словаўтварэння розных часцін мовы. Актыўныя працэсы словаўтварэння на сучасным этапе развіцця беларускай мовы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Беларуская мова ў 2-й палове XX ст Мн., 1998.
3. Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994.
4. Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962.
5. Карский Е. Очерки по белорусскому языку. Словообразование М., 1956.
6. Русак В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы Мн., 2003.
7. Сцяцко П.У. Культура мовы. Мн., 2002.
8. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы Гродна, 1998.
9. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978
10. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987.
11. Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969.

ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ТЭСТЫ ПА КАНТРАЛЮЕМАЙ САМАСТОЙНАЙ РАБОЦЕ СТУДЭНТАЎ (КСРС)

КСРС 1. Класіфікацыя і тыпалогія марфем. Каранёвыя марфемы, іх віды.

1. Адзначце члянімыя словы:

- 1) нарцыс
- 2) размова
- 3) умерзлы
- 4) дзе
- 5) цыбуля
- 6) трукцень
- 7) тут
- 8) трывожна
- 9) высокі
- 10) дагматык

2. Адзначце вытворныя словы:

- 1) дадому

- 2) спец
- 3) дзверы
- 4) чацвер
- 5) дзясяты
- 6) дзевяць
- 7) стагоддзе
- 8) хадзіць
- 9) натхніць
- 10) наўпрост

3. Адзначце вытворныя, але нечлянімыя словы:

- 1) кальнуць
- 2) чырвань
- 3) кампазітар
- 4) маг
- 5) суш
- 6) залаты
- 7) пяты
- 8) чацвёрэ
- 9) вазіць
- 10) хітры

4. Адзначце словы, у склад якіх уваходзіць прэфікс:

- 1) затвор
- 2) абвод
- 3) абойма
- 4) адмова
- 5) выкладка
- 6) небыль
- 7) даспехі
- 8) прыгар
- 9) прыгонны
- 10) прыемны

5. Адзначце словы, у складзе якіх два прэфіксы:

- 1) дапрызыўнік
- 2) уроссып
- 3) абязводзіць
- 4) непадзельны
- 5) недасол
- 6) недастача
- 7) недаядаць
- 8) неадчувальнасць
- 9) незалежнасць
- 10) незвычайны

6. Адзначце словы са свабоднымі каранямі:

- 1) прыём
- 2) прыдворны
- 3) прыглядаць
- 4) разрадка
- 5) ранні
- 6) рамяство
- 7) таргаваць
- 8) танчэць
- 9) уводзіны
- 10) разбіць

7. Адзначце словы са звязанымі каранямі:

- 1) уваход
- 2) абутак
- 3) дранік
- 4) прывыкнуць
- 5) замыкаць
- 6) завушніца
- 7) расказчык
- 8) рамеснік
- 9) прыждаць
- 10) пражы́ць

8. Адзначце словы, у склад якіх уваходзяць постфіксы:

- 1) загараюцца
- 2) якімсьці
- 3) колькі-небудзь
- 4) маскіраваць
- 5) як-колечы
- 6) перапісвацца
- 7) дзесь
- 8) хто-небудзь
- 9) чытайце
- 10) пойдземце (разм.)

9. Адзначце словы, у склад якіх уваходзіць постфікс -цца:

- 1) нахілі́цца
- 2) выбірацца
- 3) кранаецца
- 4) смяецца
- 5) накрычацца
- 6) павялічваецца
- 7) змагаюцца

- 8) вучыцца
- 9) бярэцца
- 10) накрычацца

10. Адзначце словы, правільна падзеленыя на марфемы:

- 1) на-рас-каз-ва-ць
- 2) жан-і-ць-б-а
- 3) муч-ніст-асць
- 4) па-за-ўроч-н-ы
- 5) па-за-сых-а-ць
- 6) па-залоч-а-н-ы
- 7) пера-пак-оў-ва-нн-е
- 8) раз-баран-ав-а-ць
- 9) рэаліз-ава-ц-ца
- 10) тр-ы-вугол-к-а

11. Адзначце словы, у якіх выдзеленыя спалучэнні літар адносяцца да кораня:

- 1) **нат**хніць
- 2) **на**рыў
- 3) **тра**мвай
- 4) **буя**ніць
- 5) **дат**ла
- 6) **поз**ва
- 7) **гатун**ковы
- 8) **дан**яць
- 9) **зай**чык
- 10) **замоч**ны

КСРС 2. Афіксальныя марфемы і іх асаблівасці. Форма кантролю: пісьмовыя тэставыя заданні.

1. Адзначце словы з нулявымі канчаткамі:

- 1) недахоп
- 2) трыа
- 3) кінь
- 4) выкрык
- 5) сумна
- 6) выканаўшы
- 7) любоў
- 8) прыціснуць
- 9) сум
- 10) міні

2. Адзначце словы (словаформы), у склад якіх уваходзіць нулявы суфікс:

- 1) прысесці
- 2) сядзьце
- 3) сінь
- 4) загадайце
- 5) стань
- 6) спыняйце
- 7) сустрэнь
- 8) кладзіце
- 9) пляціце
- 10) змажце

3. Адзначце словы, у склад якіх уваходзяць толькі словаўтваральныя суфіксы (суфікс):

- 1) пагардлівасць
- 2) даўжыня
- 3) выдыхнуць
- 4) выехаўшы
- 5) даследаванне
- 6) выгрызці
- 7) выдавецкі
- 8) боязна
- 9) лёгенькі
- 10) свістаць

4. Адзначце словы, у склад якіх уваходзяць формаўтваральныя суфіксы (суфікс):

- 1) меншы
- 2) запісаўшы
- 3) убачаны
- 4) пытаючы
- 5) каласісты
- 6) гнуткасць
- 7) вузкі
- 8) пячы
- 9) бытацца
- 10) разгорнуты

7. Адзначце словы, у складзе якіх ёсць сінкрэтычныя (словаформаўтваральныя) афіксы:

- 1) звенняявая
- 2) хусцінка
- 3) пагранічнік

- 4) Валянціна
- 5) маркіза
- 6) беларуска
- 7) лясок
- 8) ліса
- 9) каменьчык
- 10) даярка

6.

6. Адзначце словы, правільна падзеленыя на марфемы:

- 1) а-сеч-к-а
- 2) с-цір-а-нн-е
- 3) пад-рыхтоў-ч-ы
- 4) пад-раз-дзял-я-цца
- 5) за-хап-л-я-ючы
- 5) вы-купл-іва-ць
- 6) аб-стрыж-а-н-ы
- 7) а-будж-ан-ы
- 8) рас-цярэбл-іва-ць
- 9) пад-рамант-ав-а-ць
- 10) пад-руч-нік

7. Адзначце словы, у склад якіх увыходзіць суфікс *-ан-*:

- 1) пагружаны
- 2) атрыманы
- 3) скошаны
- 4) разбураны
- 5) мабілізаваны
- 6) збалансаваны
- 7) вывучаны
- 8) накіраваны
- 9) узважаны
- 10) напісаны

8. Адзначце словы, марфемная структура якіх адпавядае схеме “*прыстаўка + корань + суфікс + канчатак*”:

- 1) змрочна
- 2) падуладны
- 3) прошлы
- 4) прыёмшчыцца
- 5) ажынавы
- 6) акрыялы
- 7) ашчадны
- 8) бясструнны
- 9) выломліваць

10) завышэнне

9. Адзначце словы, у якіх выдзеленыя часкі слова з'яўляюцца суфіксамі:

- 1) завулачны
- 2) засцілаць
- 3) затлелы
- 4) затлуміў
- 5) кумаўство
- 6) нездаровіцца
- 7) захопліваць
- 8) выкупліваць
- 9) выпісаны
- 10) закрэсліўшы

10. Прааналізуйце значэнне слоў. Адзначце словы, у складзе якіх выдзеленыя кампаненты з'яўляюцца афіксоідамі:

- 1) пчалаед
- 2) дрэваед
- 3) сэрцаед
- 4) дармаед
- 5) пухаед
- 6) бібліёграф
- 7) кінематограф
- 8) камедыёграф
- 9) літаратуравед
- 10) беларусавед

11. Адзначце словы, у якіх выдзеленыя спалучэнні літар адносяцца да суфікса:

- 1) дзесьці
- 2) пенальці
- 3) сесці
- 4) замешванне
- 5) заходнееўрапейскі
- 6) зацукравацца
- 7) крыўлянне
- 8) жыццё
- 9) прыёмачны
- 10) рытмічна

12. Адзначце словы, у якіх выдзеленыя спалучэнні літар адносяцца да канчатка:

- 1) удой
- 2) сям'ёй

- 3) та**б**ой
- 4) м**о**й
- 5) та**к**ой
- 6) вада**п**ой
- 7) ст**о**й
- 8) па**к**ой
- 9) ва**д**ой
- 10) ру**к**ой

13. Адзначце словы, у якіх выдзеленыя спалучэнні літар адносяцца да постфікса:

- 1) асар**ці**
- 2) неся**це**
- 3) двес**це**
- 4) вынесі**це**
- 5) чамусь**ці**
- 6) прыйс**ці**
- 7) бег**чы**
- 8) рыхтава**цца**
- 9) любуе**цца**
- 9) увіхаю**цца**
- 10) клас**ці**

КСРС 3. Структурна-семантычныя ўзаемаадносіны афіксальных марфем у складзе слова.

1. Адзначце пары слоў з аманімічнымі марфемамі:

- 1) праамерыканскі – прадзед
- 2) адэсітка – артыстка
- 3) марак – прыпынак
- 4) загарнуць – гарысты
- 5) кніга – дома
- 6) у доме – поле
- 7) надземны – падземны
- 8) дзіця – дзіцё
- 9) мачыха – мачаха
- 10) зімовы – зімні

2. Адзначце пары слоў з сінанімічнымі марфемамі:

- 1) марак – пятак
- 2) вішняк – маліннік
- 3) весялун – весяльчак
- 4) чайнік – выхавальнік
- 5) асіметрычны – несіметрычны

- 6) гудок – лясок
- 7) віцяблянін – мінчук
- 8) процістаянне – супрацьстаянне
- 9) несістэмны – бессістэмны
- 10) губасты – губаты

3. Адзначце пары слоў з антанімічнымі марфемамі:

- 1) безнаціскны – ненаціскны
- 2) дарэвалюцыйны – паслярэвалюцыйны
- 3) архімодны – звышмодны
- 4) звышгукавы – гіпергукавы
- 5) калявоблачны – завоблачны
- 6) перадабедзенны – паслябедзенны
- 7) прыглушыць – заглушыць
- 8) вераснёвы – вераснёўскі
- 9) прыехаць – ад’ехаць
- 10) задуменны – задумлівы

4. Адзначце словы, у склад якіх уваходзяць марфемы з эмацыянальна-ацэначным значэннем:

- 1) паэтка
- 2) салавейка
- 3) даўжэразны
- 5) дзённы
- 6) сірацінка
- 7) дубовы
- 8) крыкнуць
- 9) хлапчук
- 10) дурыла

5. Адзначце словы, у склад якіх уваходзяць суфіксы з памяншальна-ласкальным значэннем:

- 1) скачок
- 2) штуршок
- 3) свісток
- 4) мяшок
- 5) звярок
- 5) лясок
- 6) станок
- 7) вецярк
- 8) бегунок
- 9) шнуток
- 10) дубок

КСРС 4. Марфаналогія. Пісьмовая работа (дыктант з граматычным заданнем па марфаналогіі).

1. Адзначце словы з тоеснымі каранёвымі морфамі (аламорфамі):

- 1) бераг
- 2) зберагу
- 3) (на) беразе
- 4) беражы
- 5) прыбярэжны
- 6) узбярэжжа
- 7) берагі
- 8) беражок
- 9) берагам
- 10) (на) бярозе

2. Адзначце словы з пяціфанемнымі каранямі:

- 1) кучаравісты
- 2) мысленне
- 3) пазалеташні
- 4) звычай
- 5) салаўіны
- 6) гарадзіць
- 7) зямляк
- 8) каранёвы
- 9) крыўдзіцель
- 10) лазенька

3. Адзначце словы, у складзе якіх ёсць двухфанемныя суфіксы:

- 1) лапатун
- 2) літасць
- 3) лушчэнне
- 4) мыльніца
- 5) мурашнік
- 6) вераб'іны
- 7) насаджванне
- 8) неахвотна
- 9) праўдзіва
- 10) рысяня

4. Адзначце словы з трохфанемнымі канчаткамі:

- 1) маладыя
- 2) рэлігія
- 3) сваімі
- 4) такімі

- 5) тужліва
- 6) мыюць
- 7) прывезеная
- 8) пяццюстамі
- 9) уручную
- 10) вітаюцца

5. Адзначце словы, у якіх пры ўтварэнні аднакаранёвых слоў адбываецца чаргаванне фанем у межах каранёвай марфемы:

- 1) страх
- 2) лодка
- 3) зуб
- 4) шчасце
- 5) кіраваць
- 6) мова
- 7) вецер
- 8) сакрэт
- 9) касіць
- 10) філасофія

6. Адзначце словы, у структуры якіх адбылася дыфузія (накладанне, аплікацыя) морфаў:

- 1) разява
- 2) баранавіцкі
- 3) лагойскі
- 4) валгаградскі
- 5) узбекскі
- 6) беластоцкі
- 7) таджыкскі
- 8) ростань
- 9) дынамаўскі
- 10) гарадскі

7. Адзначце словы, у структуры якіх адбылося ўсячэнне асновы:

- 1) іспанскі
- 2) японскі
- 3) вілейскі
- 4) італьянка
- 5) сацыяліст
- 6) рэвалюцыйнасць
- 7) рэальнасць
- 8) лагічны
- 9) маралістка
- 10) лячэбніца

8. Адзначце словы, у структуры якіх адбылося нарашчэнне асновы (ці інтэрфіксацыя):

- 1) афрыканец
- 2) уздзенскі
- 3) Стаўбцоўшчына
- 4) пінскі
- 5) нарачанскі
- 6) кубінец
- 7) віцябчук
- 8) касец
- 9) амерыканскі
- 10) гродзенскі

КСРС 5. Комплексныя адзінкі словаўтварэння

1. Адзначце слова, якое будзе з'яўляцца вяршыняй словаўтваральнага гнязда:

- 1) прыцемак
- 2) уцёмную
- 3) зацемна
- 4) цемнаваты
- 5) цямніца
- 6) пацямнець
- 7) цёмны
- 8) цёмна-карычневы
- 9) цёмна-русы
- 10) прыцямніць

2. Адзначце пары слоў, у якіх правільна паказаны напрамак сінхроннай вытворнасці:

- 1) заледзянелы → заледзянець
- 2) падыходзіць → падыход
- 3) падтрымаць → падтрыманне
- 4) прыкметна → прыкмеціць
- 5) вартаўнік → варта
- 6) капальнік → капальніца
- 7) лес → прылесак
- 8) рыбачы → рыбак
- 9) рызыкаўны → рызыкаўнасць
- 10) сцвярджальны → сцвярджальнасць

3. Адзначце словы, якія ўтвораны на 1-й ступені вытворнасці:

востр(ы)

- 1) вастрэй
- 2) вастрэйшы
- 3) вастрыць
- 4) вастрыцца
- 5) вастрыльшчык
- 6) вострасць
- 7) завастрыць
- 8) вастрыня
- 9) впастрыё
- 10) завастраць

4. Адзначце словы, якія ўтвораны на 2-й ступені вытворнасці:

горк(і)

- 1) горка
- 2) горкасць
- 3) гаркавы
- 4) гаркавасць
- 5) гаркавіць
- 6) гаркота
- 7) гаркотна
- 8) гарчэць
- 9) пагарчэць
- 10) гарчыца

5. Адзначце правільна пабудаваныя словаўтваральныя ланцужкі:

- 1) віць → навіць → навіваць → навівальшчык → навівальшчыца → навіванне;
- 2) горкі → горка → гарчэй → гарчэйшы;
- 3) бадзёры → бадзёрыць → бадзёрыцца → падбадзёрыцца → падбадзёрвацца;
- 4) бедны → бяднець → абяднець → абядненне;
- 5) белы → бялець → збялець → збялелы → забялецца;
- 6) босы → басаногі → басанож → набасанож → басаножкі;
- 7) лес → лясны → ляснік → леснічыха → леснічоўка;
- 8) вялікі → велічэзны → велічэзнасць;
- 9) грубы → грубець → агрубець → агрубенне → агрубелы;
- 10) густы → гусцець → згусцець → згусаць → згуснуць → згусанне.

6. Адзначце словы, якія ўваходзяць у словаўтваральны тып са значэннем ‘назва асобы па характэрных прыметах’:

- 1) смяльчак
- 2) халасцяк
- 3) чужак

- 4) дабрак
- 5) весяльчак
- 6) сляпак
- 7) дзівак
- 8) прастак
- 9) бядняк
- 10) чужак

7. Адзначце словы, якія ўваходзяць у словаўтваральны тып са значэннем ‘адцягнены стан паводле дзеяння (стану)’:

- 1) рэўнасць
- 2) хворасць
- 3) варожасць
- 4) старажытнасць
- 5) дурасць
- 6) смеласць
- 7) бяздарнасць
- 8) рэдкасць
- 9) жыўнасць
- 10) рэдкасць

8. Адзначце лічбу, якая адпавядае колькасці словаўтваральных тыпаў, якія маюць словаўтваральнае значэнне ‘назва асобы па месцы жыхарства’:

- 1) мінчук
- 2) пінчук
- 3) мінчанін
- 4) пінчанін
- 5) віцябчук
- 6) нарачанец
- 7) ялцінец
- 8) уралец
- 9) кіяўлянін
- 10) масквіч
- 11) кастраміч
- 12) таміч

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10

КСРС 6. Спосабы словаўтварэння.

1. Адзначце словы, утвораныя прэфіксальна-суфіксальным спосабам:

- 1) адзічэлы
- 2) безапеляцыйна
- 3) асяродак
- 4) узмор'е
- 5) адлакіраваць
- 6) пазабюджэтны
- 7) напаўненне
- 8) разводдзе
- 9) аштрафаваць
- 10) ззаду

2. Адзначце словы, утвораныя прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам:

- 1) безбароды
- 2) узлесе
- 3) пазалота
- 4) догляд
- 5) увысь
- 6) нагавор
- 7) бязлісты
- 8) набег
- 9) напаўненне
- 10) выхад

3. Адзначце словы, утвораныя суфіксальным спосабам:

- 1) утраіх
- 2) сямёра
- 3) нагаворны
- 4) падскокванне
- 5) падпявала
- 6) піснууць
- 7) смела
- 8) святасць
- 9) свініна
- 10) пісьмаводства

4. Адзначце словы, утвораныя нульсуфіксальным спосабам:

- 1) залаты
- 2) сёмы
- 3) россып
- 4) уранку
- 5) сарваць
- 6) падкідаць
- 7) выхад
- 8) разлука

- 9) спераду
- 10) глянуць

5. Адзначце словы, утвораныя прэфіксальным спосабам:

- 1) падкаўнерык
- 2) падкіданне
- 3) паддашак
- 4) паддобрыць
- 5) паддражніць
- 6) звышхуткасны
- 7) бяшкодны
- 8) беспарадак
- 9) адбегчы
- 10) неяк

6. Адзначце словы, утвораныя прэфіксальна-постфіксальным спосабам:

- 1) адмахнуцца
- 2) узбагаціць
- 3) нагаварыцца
- 4) парасіцца
- 5) дашукацца
- 6) задумацца
- 7) прабегчыся
- 8) адкаціць
- 9) набадзяцца
- 10) раз'ехацца

7. Адзначце словы, утвораныя постфіксальным спосабам:

- 1) замацавацца
- 2) дагуляцца
- 3) збірацца
- 4) куды-небудзь
- 5) якісьці
- 6) пераабуўшыся
- 7) накасіцца
- 8) мыцца
- 9) кумусьці
- 10) дзесь

8. Адзначце словы, утвораныя складана-суфіксальным спосабам:

- 1) левабярэжны
- 2) марозаўстойлівасць
- 3) лесаахоўны
- 4) самародкавы

- 5) протанародны
- 6) самаўнеўнена
- 7) цеплалюбівы
- 8) светасузіральны
- 9) пасудамыйка
- 10) сыраварня

9. Адзначце словы, утвораныя прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальнымі спосабамі:

- 1) распагодзіцца
- 2) адгуляцца
- 3) паслізнуцца
- 4) абазнацца
- 5) адмахнуцца
- 6) перасвітвацца
- 7) паслізнуцца
- 8) распагодзіцца
- 9) усесціся
- 10) разляцецца

10. Адзначце літарныя абрэвіятуры:

- 1) ВАК (*Вышэйшая атэстацыйная камісія*)
- 2) СП (*Саюз пісьменнікаў*)
- 3) БДУ (*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт*)
- 4) ЛіМ (*“Літаратура і мастацтва”*)
- 5) БАМ (*Байкала-амурская магістраль*)
- 6) ТЮГ (*Тэатр юнага гледача*)
- 7) РБ (*Рэспубліка Беларусь*)
- 8) ЦУМ (*Цэнтральны ўніверсальны магазін*)
- 9) ЛДПР (*ліберальна-дэмакратычная партыя*)
- 10) ЭВМ (*электронная вылічальная машына*)

ЛІНГВАМЕТАДЫЧНЫ КАМЕНТАРЫЙ ДА МАРФЕМНАГА АНАЛІЗУ

Асноўная колькасць недакладнасцей і цяжкасцей, якія ўзнікаюць пры марфемным аналізе слоў, выкліканы няведаннем марфаналагічных з’яў і іншых ніжэй пералічаных акалічнасцей.

1. З’ЯВА “СКРАДВАННЯ” ЁТА

Як вядома, ётавыя літары *i, e, ё, ю, я* а) у пачатку слоў, б) пасля галосных, в) пасля *ь* (мякакага знака), г) пасля *ў* (у нескладовага), д) пасля апострафа абазначаюць два гукі: [j] + адпаведны галосны [i], [э], [o], [y], [a]. На марфемным шве (на стыку марфем) абазначаныя ётавай літарай гукі могуць

адносіцца да розных марфем: зычны [j] – да папярэдняй марфемы, а галосны – да наступнай. У такім выпадку пры падзеле слова на марфемы неабходна абавязкова адлюстроўваць гукавое абазначэнне ётавых літар скарочанай транскрыпцыяй. Такія словы дзеляцца на марфемы ў тлумачальнай частцы.

Напрыклад: *яго* – j-аго, *двое* – дв-оj-э, *салаўіны* – салаў-j-ін-ы, *вераб’іны* – верабj-ін-ы, *военачальнік* – воj-е-началь-нік- Ø, *Падмаскоўе* – Пад-маскоў-j-э, *гаючы* – гаj-уч-ы, *гіпербалізацыя* – гіпербал-ізацыj-а.

Няправільнымі будуць запісы, у якіх у скарочанай транскрыпцыі абазначаюцца таксама і ётавыя, што знаходзяцца ў межах адной марфемы. Напрыклад, няправільнымі будуць такія запісы:

за-jэзд Ø, *мадэль -jэр Ø*, *здольн-аjа*.

Правільны іх падзел: *за-езд Ø*, *мадэль -ер Ø*, *здольн-ая*.

2. З’ЯВА НАКЛАДАННЯ МАРФЕМ

(або дыфузія, інтэрферэнцыя морфаў, аплікацыя)

На марфемным шве (часцей за ўсё на стыку ўтваральнай асновы з суфіксам) назіраецца марфалагічнае ўзаемапранікненне (узаемапрыстасаванне) морфаў – сумяшчэнне канца аднаго і пачатку або цалкам другога морфа (гл. прыклады дыфузіі ў тэме “Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слова. Дыфузія”). Накладанне марфем бывае поўным і частковым, або няпоўным.

Пры супадзенні ўсяго афікса з часткай утваральнай асновы адбываецца поўнае накладанне марфем: *Бабруйск*—*бабруйск-і*, *Мінск* -- *мінск-і*, *Чачэрск* -- *чачэрск-і*, *Клецк* -- *клецк-і*, *Полацк* –*полацк-і* (сумяшчаецца каранёвая і суфіксальная марфемы).

Пры частковым накладанні марфем супадае частка суфікса (зрэдку інтэрфікса ці прыстаўкі) з канцом або пачаткам утваральнай асновы: *мінул-ы*, *дынамаўск-і*, *расад-а*.

Пры графічным марфемным разборы слоў з інтэрферэнцыяй морфаў патрэбна растлумачыць дадатковым запісам, якія марфемы ці іх часткі накладаліся на марфемным шве, як гэта паказана ніжэй.

Тыповыя выпадкі накладання марфем назіраюцца пры сумяшчэнні з канцом утваральнай асновы

1) суфікса адносных прыметнікаў –ск-:

беларускі – *беларус+ск+і*; *полацкі* – *полацк+ск+і*;

баранавіцкі – *баранавіч+ск+і*; *эмігранцкі* – *э+мігр+ ант+ск+і*; *мужыцкі* – *мужык+ск+і*;

2) суфіксаў інфінітыва –чы, -ці:

цячы --- *цяк+чы*; *адрасці* – *ад+раст+ці*; *адрачыся* – *ад+рак+чы+ся*;

3) дзеяслоўнага суфікса –ну- са значэннем аднакратнасці ці працягласці дзеяння:

мінуць – *мін+ну+ць*; *рынуцца* – *рын+ну+ц+ца*; *пнуцца* – *пн+ну+ц+ца*;

захінуцца – *за+хін+ну+ц+ца*;

4) субстантыўнага суфікса –ств- з адцягненым значэннем працэсу, зборнасці, абстрактнасці:

грабежніцтва – *граб+еж+н+ік+ств+а*; *кіраўніцтва* – *кір+аў+нік+ств+а*; *ткацтва* – *тк+а+ч+ств+а*; *юнацтва* – *юн++ак+ств+а*; *язычніцтва* – *языч+нік+ств+а*; *бяспамяцтва* – *бяс+памят+ств+а*;

5) зрэдку – суфіксаў, якія далучаюцца да асноў нязменных запазычаных назоўнікаў, якія заканчваюцца на галосны тыпу *таксіст* – *таксі+іст*; *рэзбіст* – *рэзбі+іст*; *сапранавы* – *сапрана+ав+ы*;

6) у некаторых суфіксальных прыметніках са значэннем непаўнаты якасці з суфіксамі –*ават/-яват-*: *ружовы* – *ружаваты*, *карычневы* – *карычняваты*, *ліловы* – *лілаваты*, *бэжавы* – *бэжаваты*;

7) інтэрфіксаў у простых і зрэдку ў складаных словах: *дынама* – *данам-аў/ск-і*, *дынам-авец* Ø (*параўн.*: *дынама* + *аў/ск+і*) ; *БелІаІзер-ск* Ø – *белІаІзер-ск-і* (*параўн.*: *бел* + *а+азер+ск+Ø*); *сельпо* – *сельп-оў/ск-і*, *сельп-овец* Ø (*сельпо* + *оў/ск+і*) ;

8) асобныя выпадкі сумяшчэння прыставак з утваральнай базай (сцяжэнне гукаў): *расольнік* Ø – *рас+соль+н+ік* Ø; *расада* -- *рас+сад+н+ік* Ø; *разявіць* – *раз+зьяв+і+ць*; *разяўляць* – *раз+зяўл+я+ць*.

Заўвага. У словах *про-ш-л-ы* (*про+ш_л+ы*); *вы-м-а-ць* (*вы+нім+а+ць*) і д. пад. варыянтнасць каранёў з’яўляецца вынікам выпадзення гукаў, а не накладання (сцяжэння) галосных на стыку прыстаўкі і караня.

3. З’ЯВА ВЫПАДЗЕННЯ ГУКАЎ

На працягу развіцця мовы ў многіх словах адбываліся фанетычныя змяненні, адно з якіх – выпадзенне гукаў у марфемах (часцей за ўсё ў каранях); у аднакаранёвых словах гэтыя гукі захоўваюцца: *гля-ну-ць* (*гляд+ну+ць*) – *паглядз-е-ць*, *по-гляд* Ø; *гні-л-ас-н-ы* (*гні+л+аст+н+ы*) – *гні-л-асць* Ø.

З’ява выпадзення гукаў ускладняе вылучэнне марфем, паколькі апошнія непазнавальна відазмяняюцца, як, напрыклад, карані ў словах *вы-м-а-ць*, *г-ну-цца*, *гі-нуць*, *іс-н-ав-а-нн-е* і інш.. Аднак падбор аднакаранёвых слоў дапамагае выявіць адноўлены (рэканструяваны) выгляд відазмененай марфемы і дае падставы разглядаць яе як варыянтную, а не як асобную, новую марфему. Вызначэнне варыянтаў караня якраз і прадугледжваецца схемай поўнага марфемнага аналізу слоў. Такім чынам, падставай для вылучэння адзначаных каранёў як варыянтных з’явілася параўнанне іх семантыкі ў радзе роднасных слоў, якая з’яўляецца агульнай:

а) *гнуцца* (*гіб+ну+ц+ца*), *згіб*, *загіб*;

б) *гінуць* (*гіб+ну+ць*), *гіблы*, *пагібель*;

в) *існаванне* (*іст+н+ав++а+нн+е*), *існы* (*іст+н+ы*), *істота*;

г) *згарнуць* (*з+гарт+ну+ць*), *гартань*, *згортвань*;

д) *праязны* (*пра+язд+н+ы*), *ездзіць*, *язда*, *паездка*;

е) *кінуць* (*кід+ну+ць*), *кідань*, *выкідань*;

ё) *глынуць* (*глыт+ну+ць*), *глытань*, *глыток*;

ж) *апрануцца* (*а+прат+ну+ц+ца*), *вопратка*;

з) **вярнуць** (**вярт+ну+ць**), **вяртань**, **вяртлявы**;

і) *вяліць* (*вяд+л+і+ць*), *вялы* (*вяд+л+ы*), *завядаць*;

- к) *тануць* (*тан*+ну+ць), *таніцца*, *патон*;
л) *пэцнуць* (*пэцк*+ну+ць), *пэцкаць* і г.д.

4. ТЫПОВЫЯ НЕДАХОПЫ ПОЎНАГА МАРФЕМНАГА АНАЛІЗУ

Пры выкананні поўнага марфемнага аналізу слоў — найбольш тыповымі памылкамі і недахопамі ў працах студэнтаў з'яўляюцца наступныя:

1) Няпоўны аналіз, а таксама прапускаюцца пэўныя этапы разбору:

а) не вызначаюцца функцыі марфем (не ўказваецца, словаўтваральны ці формаўтваральны афікс); не ілюструецца, якія канкрэтныя формы ці словы ўтвараюцца тым ці іншым афіксам;

б) да афіксаў не падбіраюцца аднаструктурныя марфемы;

в) прыводзяцца далёка не ўсе варыянты каранёў, пры гэтым часта запісы афармляюцца недакладна, не заўсёды паказваецца, у якіх канкрэтных словах вылучаны прыведзеныя варыянты каранёў.

2) Для мнагазначнага афікса ў якасці аднаструктурных часта прыводзяцца словы з іншым значэннем гэтай марфемы.

3) Тыповымі з'яўляюцца алагічныя запісы тыпу:

а) вывучаў □ ся — ... канчатка няма, (?!!) аснова перарывістая, вы-творная;

б) назоўнік, зменная часціна мовы... [У межах адной часціны мовы назоўнікі бываюць і зменныя, і нязменныя; змяняецца не часціна мовы, а словы];

в) прыметнік, слова зменнае, змяняецца па ліку, родзе, склоне; дзеяслоў, слова зменнае, змяняецца па асобе і ліку; [Як гэта — змяняецца па адной асобе? па адным ліку? па адным склоне ?]

г) інфінітыў, нязменная форма дзеяслова, канчатак нулявы [У нязменных форм і ў нязменных слоў няма канчаткаў.]

Каб папярэдзіць названыя і іншыя памылкі, трэба строга прытрымлівацца патрабаванняў да марфемнага аналізу.

5. Марфемны аналіз слова. Схема марфемнага аналізу

Найперш трэба вызначыць лексічнае значэнне аналізуемага слова (па “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”).

Правесці структурнае члененне слова з канца ў наступным парадку:

I. Часціна мовы аналізуемага слова — зменная (як змяняецца)/нязменная.

II. Канчатак (флексія), яго тыпы:

1) па характары фармальнага выражэння;

- 2) па характары адносін да вар’іравання – прадстаўлены адным варыянтам/ прадстаўлены наборам варыянтаў;
- 3) па функцыі – словазменны/словаўтваральны/ сінкрэтычны;
- 4) па характары граматычнага значэння ў залежнасці ад прыналежнасці да той ці іншай часціны мовы;
- 5) па здольнасці да аднаўлення ў маўленні – рэгулярны/нерэгулярны.

III. Тыпы асноў:

- 1) па функцыі – аснова словаформы/аснова слова;
- 2) па структуры – члянiмая/нечлянiмая, простая/складаная, перарывiстая/неперарывiстая.

IV. Корань, яго тыпы:

- 2) па ступені самастойнасці ў выражэнні значэння – свабодны/паўзвязаны /звязаны;
- 3) па характару значэння – прадметны/працэсуальны/прыметавы/ колькасная прымета;
- 3) па характары вар’іравання;
- 4) па паяўнасці/адсутнасці чаргаванняў;
- 5) па стылістычнай афарбоўцы.

V. Суфіксы, іх тыпы:

- 1) па характары фармальнага выражэння;
- 2) па структуры – вытворныя/невыворныя;
- 3) па характары вар’іравання;
- 4) па функцыі – словазменны/словаўтваральны/сінкрэтычны;
- 5) па значэнні (пералік значэнняў суфіксаў гл.: Беларускую граматыку. Ч.1. Мн., 1985);
- 6) па здольнасці да аднаўлення ў маўленні;
- 7) па стылістычнай афарбоўцы.

VI. Прыстаўкі (прэфіксы), іх тыпы:

- 1) па структуры – вытворныя/невыворныя;
- 2) па функцыі – словазменныя/словаўтваральныя/сінкрэтычныя;
- 3) па характары значэння – граматычныя/словаўтваральныя (якое іменная значэнне гл. Беларускую граматыку. Ч.1. Мн., 1985);
- 4) па здольнасці да аднаўлення ў маўленні;
- 5) па стылістычнай афарбоўцы.

VII. Постфіксы, іх тыпы:

- 1)) па функцыі – словазменны/словаўтваральны;
- 2) па характары значэння – словаўтваральныя (зваротнасць, няпэўнасць) /граматычныя (множнасць)

VIII. Інтэрфіксы, іх тыпы па функцыі – злучальныя, “структурныя кампаненты (пракладкі), якія служаць для ўтварэння слова).

- IX. Умоўныя абазначэнні лінейнай паслядоўнасці марфем: а) канчатак -- □ ; б) аснова слова (словаформы) – ————— ; в) суфікс – ^; г) корань слова – ∩ ; д) прыстаўка – ∟ ; е) постфікс – ∟ ; ж) інтэрфікс – ||.

6. Узоры марфемнага разбору

Пералесак

Пералесак ‘невялікі лес, аддзелены палянамі ад іншых лясных участкаў’ (ТСБМ).

I. Назоўнік, змяняецца па склонах і ліках (*пералесак, пералеск-у, пералеск-ам, пералеск-і і г.д.*).

II. Канчатак ў дадзеным слове: 1) у форме Н. скл. прадстаўлены нулявой морфам, які матэрыяльна не выражаны; 2) у кожнай склонавай форме аднаварыянтны: *пералесак-Ø, пералеск-у і г.д.*; 3) выконвае словазменную функцыю; 4) выражае граматычнае значэнне адз. ліку, муж. роду, Н. скл.; 5) з’яўляецца рэгулярным.

III. Аснова словаформы *пералесак* – Ø; 1) аснова слова супадае з асновай словаформы *пералесак* – Ø; 2) вытворная (члянiмая), простая, непарарыўная.

IV. Каранёвая марфема прадстаўлена морфам –*лес-*(аднакаранёвыя словы: *лес, лясок, лясны, лясiсты*): 1) карань свабодны (параўн. *лес-* Ø); 2) мае прадметнае значэнне; 3) выступае ў трох фанетычных варыянтах: –*лес-*, –*ляс-*, –*ляс’-* (параўн. *лес* – *лясок* -- *лясiсты*); 4) назiраецца чаргаванне галосных [э] з [а] і цвёрдых зычных з мяккімі зычнымі [с] -- [с’]; 5) нейтральны ў стылістычных адносінах.

V. Суфіксальная марфема рэалiзуецца ў морфе –*ак-*, які: 1) матэрыяльна выражаны; 2) па структуры невытворны; 3) прадстаўлены двума варыянтамі: –*ак-*, –*к-* (параўн. *пералес-ак* – Ø -- *пералес-к-у*); 4) выконвае словаўтваральную функцыю; 5) мае прадметна-памяншальнае значэнне; 6) рэгулярны; 7) нейтральны ў стылістычных адносінах.

VI. Прэфіксальная марфема рэалiзуецца ў морфе *пера-*, які: 1) па структуры невытворны; 2) выконвае словаўтваральную функцыю; 3) мае прасторавае значэнне ‘*праз, цераз*’ (‘*памiж*’), зацёмненае значэннем суфіксальнага морфа –*ак-*; 4) рэгулярны; 5) нейтральны ў стылістычных адносінах.

IX. Графічны разбор: *пера-ле-ак Ø*.

Вавёрчын.

Вавёрчын ‘які мае адносіны да вавёркі, належыць вавёрцы’ (ТСБМ).

I. Прыналежны прыметнік, змяняецца па родах у адз. ліку (вавёрчын, вавёрчына), ліках (вавёрчын, вавёрчыны) і склонах (вавёрчын, вавёрчынага, вавёрчынаму і г.д.).

II. Канчаткі ў форме Н. скл. муж. роду рэалiзуюцца ў нулявым морфе, які: 1) матэрыяльна не выражаны; 2) прадстаўлены адным варыянтам (вавёрчын – Ø); 3) выконвае словазменную функцыю; 4) мае граматычнае значэнне адз. ліку, муж. роду, Н.скл. ; 5) з’яўляецца рэгулярным.

III. Аснова словаформы – вавёрчын – Ø: 1) аснова слова супадае з асновай словаформы: вавёрчын – Ø; 2) вытворная (члянiмая), простая, непарывiстая.

IV. Каранёвая марфема прадстаўлена морфамі –*вавёрч-* (аднакаранёвыя словы: *вавёрка, вавёркавы*): 1) карань паўзвязаны (параўн. *вавёрк-а і вавёрчын-* Ø); 2) мае прадметнае значэнне; 3) выступае ў трох фанетычных варыянтах: –*вавёрк-*, –*вавёрк’-*, –*вавёрч-*, (параўн. *вавёрка*—*вавёркі*—*вавёрчын*); 4) назiраецца

чаргаванне заднеязычнага [к] з шыпячым [ч]; 5) нейтральны ў стылістычных адносінах.

У. Суфіксальная марфема рэалізуецца ў морфе *—ын—*, які: 1) матэрыяльна выражаны; 2) па структуры невытворны; 3) прадстаўлены адным варыянтам: *-ын-* (параўн. *вавёрк-а --вавёрч-ын - Ø – вавёрч-ын-ага, ластаўк-а – ластаўч-ын-а – ластаўч-ын-ага*); 4) выконвае словаўтваральную функцыю; 5) мае значэнне родавай прыналежнасці; 6) рэгулярны; 7) нейтральны ў стылістычных адносінах.

IX. Графічны разбор: *вавёрчын Ø*.

Вырасц-е.

Вырасці. ‘Стаць большым; падрасці’

I. Дзеяслоў, змяняецца па асобах, ліках, часах, ладах: (*выраст-у, вырасц-еш, вырасц-е, вырасц-ем, вырасц-еце, выраст-уць; вырас Ø бы, хай/ няхай вырасц-е, вырасц-ем і г.д.*).

II. Канчатак ў дадзеным слове: 1) у форме 3-й асобы, адз. ліку, прадстаўлены морфам *-е*, які матэрыяльна выражаны; 2) у кожнай зменнай форме аднаварыянтны: *выраст-у, вырасц-еш, вырасц-е, вырасц-ем, вырасц-еце, і г.д.*; 3) выконвае словазменную функцыю; 4) выражае граматычнае значэнне 3-й асобы, адз. ліку, будучага часу, абвеснага ладу; 5) з’яўляецца рэгулярным.

III. Аснова словаформы *вырасц-е*; 1) аснова слова *вырас-ці*, не супадае з асновай словаформы *вырасц-е* 2) вытворная (члянiмая), простая, непарарыўная.

IV. Каранёвая марфема прадстаўлена морфам *–расц–*(аднакаранёвыя словы: *расту, рост, расціць, вырошчваць*): 1) карань паўзвязаны (параўн. *рост – расціць -- вырошчваць*); 2) мае працэсуальнае значэнне; 3) выступае ў сямі фанетычных варыянтах: *-рос-, -расц’-, -росц’-, -рост-, -раст-, -рашч-, -рошч-* (параўн. *рос -- расціць –росцім -- рост – расту -- вырошчваць—вы’рашчу*); 4) назіраецца чаргаванне галосных [о] з [а], цвёрдых зычных з мяккімі зычнымі [т]-- [ц’], спалучэнняў зычных [ст, сц’] з [шч]; 5) нейтральны ў стылістычных адносінах.

VI. Прэфіксальная марфема рэалізуецца ў морфе *вы-*, які: 1) па структуры невытворны; 2) выконвае словаўтваральную функцыю; 3) мае значэнне ‘завяршыць дзеянне’; 4) рэгулярны; 5) нейтральны ў стылістычных адносінах.

IX. Графічны разбор: *вы-расц-е*.

Глыбока.

Глыбока ‘Які знаходзіцца глыбока, на вялікай глыбіні’.

I. Прыслоўе, не мае форм словазмянення, але валодае формамі ступеней параўнання (*глыбей—найглыбей*).

III. Аснова словаформы і аснова слова -- усё слова ў цэлым: *глыбока*; 2) абедзве асновы вытворныя (члянiмыя), простыя, непарарыўныя.

IV. Каранёвая марфема прадстаўлена морфам *–глыб–*(аднакаранёвыя словы: *глыб, глыба, углыб, глыбіня, глыбокі*): 1) карань свабодны (параўн. *глыб Ø – глыбокі -- углыб*); 2) мае прадметнае значэнне; 3) выступае ў трох фанетычных варыянтах: *--глып-, -глыб-, -глыб’-* (параўн. *глыб -- глыба – глыбіня*); 4)

назіраецца чаргаванне парных звонкіх з парнымі глухімі [б] -- [п], цвёрдых з мяккімі зычнымі [б] -- [б']; 5) нейтральны ў стылістычных адносінах.

У. У аснове словаформы і аснове слова два суфіксальныя морфы: -ок- і -а-.

Морф -а- вылучаецца пры супастаўленні з аднаструктурнымі словамі: *высока, далёка, вузка* і інш., які: 1) матэрыяльна выражаны; 2) па структуры невытворны; 3) прадстаўлены адным варыянтам: -а- (параўн. *глыбок-і – глыбок-а*); 4) выконвае словаўтваральную функцыю; 5) абазначае прымету з дадатковым акалічнасным значэннем; 6) рэгулярны; 7) нейтральны ў стылістычных адносінах.

Морф -ок- вылучаецца пры супастаўленні з аднаструктурнымі словамі: *высока, шырока, далёка*, які: 1) матэрыяльна выражаны; 2) па структуры невытворны; 3) прадстаўлены ў мове трыма варыянтамі: -ок-/-ёк-, -к- (параўн. *глыбока – далёка – блізка-- вузка*); 4) выконвае словаўтваральную функцыю; 5) абазначае якасць прыметы, названую ўтваральным словам; 6) рэгулярны; 7) нейтральны ў стылістычных адносінах.

IX. Графічны разбор: *глыб-ок-а*.

ЛІНГВАМЕТАДЫЧНЫ КАМЕНТАРЫЙ ДА СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ

Студэнты часта памылкова лічаць асобным суфіксам гук [л'], які з'яўляецца часткай кораня ці — зрэдку — папярэдняга суфікса ў словаўтваральнай базе. Гэта не асобны суфікс, а ўстаўны гук, вынік **гістарычнага чаргавання** губных [б], [п], [м], [в], [ф] са спалучэннем "губны + л' ", напрыклад: мов а → маўленне, ашчаслівіць → ашчасліўліваць.

Часам студэнты няправільна, чыста фармальна робяць члененне вытворных слоў і словаўтваральнай базы, літаральна разумеючы азначэнне словаўтваральнай базы як "агульнай часткі вытворнага і ўтваральнага слоў". Напрыклад, у наступных словах н я п р а в і л ь н а выдзяляецца словаўтваральная база і фарманты, бо ўключаюцца ў агульную частку і суфіксальныя і, а :

~~апартамэнт → апартамент , пісаць → пісар , слухаць → слухач ,
чытаць → чытач .~~

Каб пазбегнуць такога фармальнага падзелу слоў, неабходна суадносіць выдзяляемыя ў дадзеным слове фарманты з такімі ж фармантамі і з тым жа значэннем у аднаструктурных словах. Параўнаем:

апартун ізм → апартуніст, сацыял ізм → сацыяліст, як і ў аднаструктурных прапаганд а → прапагандыст, сувязь □ → сувязіст, фінал □ → фіналіст і г. д.;

слух аць → слухач, чыт аць → чытач, як і ў аднаструктурным глядз ець → глядач.

У склад фармантаў не ўваходзяць формаўтваральныя суфіксы, таму яны бяруцца ў круглыя дужкі, калі іх не было ў базе [гл. *брат(ц)ца*, *ад нека(ц)ца*, *перайначы(ць)*], але не бяруцца ў дужкі, калі яны былі ў базе [гл. *уз несціся*, *на есціся*, *у думацца*, *узбагачацца* і *ўзбагачацца*].

Цяжкась у студэнтаў выклікае аналіз складаных слоў, утвораных **суфіксальным** спосабам, і адрозненне іх ад складана-суфіксальных утварэнняў. Па сваёй структуры (складзе) і тыя, і другія словы складаныя. Для адрознення гэтых двух спосабаў трэба кіравацца, па-першае, асноўным крытэрыем вытворнасці, а па-другое, выкарыстоўваць фармальны прыём: глядзець, ці ўжываюцца ў мове асобна часткі дадзенага слова а) спачатку без суфікса, б) потым без пачатковай асновы. Калі не выкарыстоўваюцца, то гэта складана-суфіксальнае ўтварэнне. Калі ж ёсць у мове складанае слова без суфікса і яно суадносіцца па значэнні з дадзеным, то гэта суфіксальны спосаб. Напрыклад: у мове няма слоў а) *першакурс-*, *левабярэж-*, *чарнавок-*, *шматпаверх-*; б) *-курснік*, *-бярэжны*, *-вокі* (прыметнік), *-павярховы*. Значыць, словы *першакурснік*, *левабярэжны*, *чарнавок*і, *шматпавярховы* ўтвораны складана-суфіксальным спосабам ад двух простых слоў. Але ёсць складаныя словы *водаправод*, *Валгаград*, *лесасадка*, *газатранікальны*; значыць, гэтыя складаныя словы (а не два простыя) з'яўляюцца базай для суфіксальных утварэнняў *водаправодны*, *валгаградскі*, *лесасадачны*, *газатранікальнасць*.

Падобным прыёмам можна карыстацца і пры аналізе зваротных дзеясловаў з прыстаўкамі, каб адрозніць утварэнні постфіксальныя ад прыставачных і прыставачна-постфіксальных. Напрыклад, пры аналізе ўтварэння дзеясловаў *нагуляцца*, *выспацца*, *насмяцца* ('уволю'), *вымыцца* трэба кіравацца,

1) па-першае, матывацыйнымі сувязямі, а іменна:

нагуляцца — 'гуляць многа, уволю';

выспацца — 'поўнасьцю завяршыць дзеянне спаць';

насмяцца — 'смяцца доўга і ўволю';

вымыцца — 'вымыць сябе, накіраваць дзеянне вымыць на ўтваральніка';

2) па-другое, можна выкарыстаць фармальны прыём:

1) Адкінуць спачатку постфікс і паглядзець, ці існуе ў мове дзеяслоў без постфікса (*нагуляць*, *вымыць* — існуюць, а *насмяць* і *выспаць* — не). Калі існуе суадносны дзеяслоў без постфікса, то паглядзець, ці звязаны ён семантычна з дадзеным зваротным дзеясловам: *вымыць* (каго-н., што-н.) і

вымыцца (*вымыць сябе*) звязаны агульным значэннем, значыць, ён і будзе базай для зваротнага дзеяслова: *вымыць* → *вымыцца*.

Але пераходны дзеяслоў *нагуляць* (*што-н., каго-н.*) не звязаны непасрэднай матывацый са зваротным дзеясловам *нагуляцца* [1) *нагуляць* тлушчу — 'пасучыся, прыбавіць у вазе', 'стаць тлустым'; 2) *нагуляць* апетыт, дзіця — 'набыць, гуляючы', 'стаць цяжарнай без замужжа'; 3) *нагуляць* грошай — 'выйграць у якой-небудзь гульні']. Значыць, ён таксама не з'яўляецца базай для ўтварэння дзеяслова *нагуляцца* са значэннем 'гуляць многа, уволю'.

2) Адкінуць прыстаўку і паглядзець, ці існуе дзеяслоў без яе; калі існуе, то паглядзець, ці звязаны ён непасрэднымі семантычнымі сувязямі з дадзеным дзеясловам:

гуляцца, спацца, смяцца — існуюць, але першыя два — безасабовыя дзеясловы, яны не звязаны непасрэднай матывацый з дзеясловамі *нагуляцца, выспацца*, значыць, не могуць быць базай для іх утварэння. Трэці ж дзеяслоў — *смяцца* — якраз і звязаны непасрэднымі семантычнымі сувязямі з дадзеным дзеясловам, таму і з'яўляецца яго словаўтваральнай базай: *смяцца* → *на смяцца*.

А базаю для першых двух з'яўляюцца, такім чынам, дзеясловы без постфіксаў і без прыставак: *гуляць* → *нагуляцца*, *спаць* → *выспацца*.

Каб папярэдзіць названыя і іншыя памылкі, трэба строга прытрымлівацца патрабаванняў да словаўтваральнага аналізу.

Словаўтваральны аналіз слова. Схema словаўтваральнага аналізу

1. Вызначыць, да якой часціны мовы належыць вытворнае слова.
2. Вызначыць лексічнае значэнне аналізуемага слова.
3. Устаноўце словаўтваральную базу (аснова, цэлае слова ці спалучэнне слоў).
4. Вызначыць словаўтваральны сродак (фармант) – прыстаўка, суфікс, конфікс і інш.
5. Стылістычная афарбоўка афікса.
6. Характар марфаналагічных змяненняў у складзе ўтваральнай асновы: а) чаргаванне гукаў; б) усячэнне асновы; в) накладанне морфаў (аплікацыя); г) сцяжэнне.
7. Словаўтваральны тып (структурная схема пабудовы вытворных слоў).
8. Рэгулярнасць, прадуктыўнасць дадзенага словаўтваральнага тыпу.
9. Спосаб словаўтварэння (прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, бясуфіксны, постфіксальны і інш.).
10. Ступень вытворнасці аналізуемага слова.
11. Графічная схема ўтварэння слова (абазначэнне словаўтваральнай сувязі вытворнага слова і слова з утваральнай асновай).

УЗОР СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ

Невысокі

Невысокі ‘які не вызначаецца высокім ростам’(ТСБМ).

1. Прыметнік.
2. Слова вытворнае.
3. Утваральная аснова – *высокі*(цэлае слова).
4. Словаўтваральны сродак – прыстаўка *не-*.
5. Прыстаўка *не-* стылістычна не афарбаваная; мае адмоўнае значэнне.
6. Дадатковых марфаналагічных зменаў у складзе ўтваральнай асновы не адбываецца.
7. Адносіцца да словаўтваральнага тыпу прыметнікаў, утвораных ад саміх жа прыметнікаў з дапамогай прыставачнага морфа *не-*: *недалёкі, неглыбокі, невясёлы і інш.*
8. Тып рэгулярны, прадуктыўны.
9. Спосаб утварэння – прыставачны.
10. Ступень вытворнасці – першая.
11. *Высокі* -- *невысокі*. Выдзеліць графічна прыстаўку.

Пералесак

Пералесак ‘невялікі лес, аддзелены палянамі ад іншых лясных участкаў’ (ТСБМ).

1. Назоўнік.
2. Слова вытворнае.
3. Утваральная аснова – *лес-*.
4. Словаўтваральны сродак – прыстаўка *пера-* і суфікс *-ак-* (конфікс).
5. Конфікс стылістычна не афарбаваны; мае значэнне ‘падобны да таго, што названа ўтваральным словам, але якія не з’яўляюцца ім ў поўнай меры’.
6. Дадатковых марфаналагічных зменаў у складзе ўтваральнай асновы не адбываецца.
7. Адносіцца да словаўтваральнага тыпу назоўнікаў, утвораных ад саміх жа назоўнікаў з дапамогай прыставачнага морфа *пера-* і суфіксальнага морфа *-ак-*: *перашыек, пераярак.*
8. Тып нерэгулярны, непрадуктыўны.
9. Спосаб утварэння – прыставачна-суфіксальны.
10. Ступень вытворнасці – першая.
11. *Лес—пера-лес-ак* .Выдзеліць графічна марфемы.

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ ДАВЕДНІК

Марфеміка. Марфаналогія. Словаўтварэнне

Абрэвіяцыя

Аснова

Афікс
Афіксоіды
Вытворнасць
Зрашчэнне
Зрашчэнне з суфіксацыяй
Інтэрфікс
Інтэрфіксацыя
Канверсія
Канчатак
Корань
Марфема
Марфеміка
Марфемная структура слова
Марфемны шоў (марфемны стык)
Марфанема
Марфаналогія
Марфатактыка
Накладанне марфем
Нулявая марфема
Нулявая суфіксацыя
Постфікс
Постфіксальны спосаб словаўтварэння
Прэфікс
Прэфіксальна-постфіксальны спосаб утварэння
Прэфіксальна-суфіксальны спосаб словаўтварэння
Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння
Прэфіксальны спосаб словаўтварэння
Роднасныя словы
Скарачэнне з суфіксацыяй
Скарачэнне як спосаб словаўтварэння
Складанне
Складанасастаўны спосаб словаўтварэння
Словаўтваральнае гняздо
Словаўтваральная мадэль
Словаўтваральная структура вытворнай асновы
Словаўтваральны тып
Словаўтваральны фармант
Словаўтваральныя афіксы
Словаўтваральныя слоўнікі
Словаўтварэнне
Словаўтварэнне дзеясловаў
Словаўтварэнне займеннікаў
Словаўтварэнне лічэбнікаў
Словаўтварэнне назоўнікаў
Словаўтварэнне прыметнікаў

Словаўтварэнне прыслоўяў
 Спосабы словаўтварэння
 Субморф
 Суфікс
 Суфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння
 Суфіксальна-складаны спосаб словаўтварэння
 Суфіксальны спосаб словаўтварэння
 Усячэнне марфемы
 Флексія
 Формаўтваральны суфікс
 Чаргаванне фанем
 Члянiмасць
 Чыстае складанне

Абрэвіяцыя (або складанаскарочаны спосаб словаўтварэння) – утварэнне назоўнікаў на базе спалучэння слоў, асновы якіх уваходзяць у склад утваральнай асновы ва ўсечаным выглядзе: *лясгас* <— *лясная гаспадарка*. Дэрываты (вытворныя словы), атрыманыя названым спосабам, называюцца **абрэвіатурамі** (або **складанаскарочанымі словамі**). Значэнне такіх слоў сінанімічна значэнню тых словазлучэнняў, якія скарачаюцца.

Тыпы абрэвіатур: 1) літарныя – складанне назваў пачатковых літар утваральных асноў: *БДУ* [бэ-дэ-у’], *ЭВМ* [э-вэ-э’м]; 2) фанемныя (гукавыя) – складанне пачатковых фанем (гукаў) утваральных асноў: *Гум* [гум], *БАМ* [бам]; 3) літаральна-фанемная (літаральна-гукавая): *ЦСКА* [цэ-эс-ка’] – аб’яднаны назвы літар *ц* і *с*, а таксама фанемы [к] і [а], якія вымаўляюцца разам [ка’]; складовыя – вынік аб’яднання пачатковых частак утваральных асноў: *выканкам* – *выканаўчы камітэт*, *спецкар* – *спецыяльны карэспандэнт*; 5) фанемна-складовыя: *ІСЛІ* – *Інстытут сусветнай літаратуры*, *КамАЗ* – *Камскі аўтамабільны завод*; 6) складова-слоўныя – аб’яднанне пачатковага элемента аднаго слова з цэласнай структурай другога слова: *медсястра* – *медыцынская сястра*, *дзяржкамітэт* – *дзяржаўны камітэт*; 7) складова-словаформныя – аб’яднанне пачатковага элемента аднаго слова са склонавай формай другога слова: *кампалка* – *камандзір палка*; 8) складова “тэлескапічныя” (пачаткова-канцавыя) *мапед* – *матацыкл* + *веласіпед*, *рацыя* – *радыё* + *станцыя*.

Аснова – абавязковы і пастаянны (нязменны па значэнні і структуры) элемент марфемнай структуры слова, які з’яўляецца сродкам выражэння лексічнага значэння. У зменных словах аснова супрацьпастаўлена флектыўным (словазменным) афіксам як пераменнаму кампаненту слова, які выражае яго граматычнае значэнне: *сасн-а*, *піш-у*, *памы-л-і-ся*. У нязменных словах тыпу *хакі*, *тут*, *міні* аснова раўняецца слову. Пастаяннасць асновы базуецца на захаванні ва ўсіх словаформах адной лексемы аднолькавага складу намінацыўна значымых марфем (каранёвых або афіксальных). Што датычыць нязначымых марфем, то яны пры змяненні слова могуць з’яўляцца ці знікаць: *піса-ць*, але

ніш-у, каза-ць, але каж-у. Такое чыста фармальнае вар’іраванне канца асновы не парушае яе тоеснасці. Часам пры словазмяненні выкарыстоўваюцца рознакаранёвыя (або **суплетыўныя**; ад лац. *suppleo* ‘узнаўляю’) асновы: *чалавек – людз-і, добр-ы – леп-ш-ы, я – мян-е, м-ы – н-ас, іс-ці – ішо-ў, іш-лі.*

У большасці слоў аснова ўяўляе сабой комплекс непасрэдна звязаных паміж сабой марфем. Асновы зваротных дзеясловаў, няпэўных займеннікаў і складаных лічэбнікаў раздзяляюцца флексіямі (канчаткамі) і называюцца **перарывістымі**: *вучы(ц)ца, хт(о)небудзь, шт(о)сьці, шасц(ю)дзесяці(ю).*

Важнейшымі характарыстыкамі асновы з’яўляюцца яе члянiмасць/нечлянiмасць і вытворнасць/невыворнасць.

Нечлянiмыя асновы раўняюцца караню: *том- Ø, нов-ы, пе-ць, дзе.* **Члянiмыя** асновы ўяўляюць сабой спалучэнне караня (каранёў) з адным ці некалькімі словаўтваральнымі афіксамі: *томік- Ø, новеньк-і, спява-ць, дзе-небудзь, сін-е-зьялён-ы.* **Невытворныя** асновы, як правіла, з’яўляюцца нечлянiмымі, г.зн. раўняюцца караню: *дом- Ø, жы-ць.* Невыворныя, але члянiмыя асновы ўяўляюць сабой спалучэнне караня з iнтэрфіксальнай марфемай: *піс-а-ць, чыт-а-ць, люб-і-ць,* а часам і з намінацыйна значымым афіксам: *раз-у-ць, вул-іц-а.*

Выворныя асновы па форме і значэнні матываваны iншымі (утваральнымі) асновамі; звычайна яны з’яўляюцца члянiмымі: *дом-ік* (параўн.: *дом*), *люб-оў* (параўн.: *любiць*). Параўн., аднак: *сiнь* (<— *сiні*), *маг* (<— *магнiтафон*), *спец* (<— *спецыяліст*) – асновы такіх слоў выворныя, але нечлянiмыя.

Афікс (ад лац. *affixus* ‘прымацаваны’) – службовая марфема (супрацьпастаўляецца караню). У слове афіксы групуюцца вакол караня, утвараючы перыфірыйныя элементы марфемнай структуры слова.

Па сваёй функцыі афіксы падзяляюцца на: 1) якія выконваюць намінацыйную функцыю (г.зн. называюць тыя ці iншыя пазамоўныя з’явы – прадметы, прыметы, дзеянне і iнш.); 2) якія выконваюць структурна-злучальную функцыю ў слове (словаформе). Сярод намінацыйна значимых афіксаў адрозніваюць словаўтваральныя афіксы і канчаткі. Першыя служаць для ўтварэння слоў: *прамова* <— *мова*, *вучыцца* <— *вучыць*; другія – для ўтварэння граматычных форм аднаго і таго ж слова: *мов-а, мов-ы, -мов-е, мов-у, мов-ай (-аю), -мов-е; вучы-ць, вучы-ў, вучы-л-і, вуч-у...* . Афіксы, надзеленыя злучальнай функцыяй, называюцца **iнтэрфіксамі** (або **злучальнымі марфемамі**). Яны выкарыстоўваюцца для сувязі суседніх марфем як у словаўтварэнні: *паравоз, часопіс*, так і ў словазмяненні: *цяляты, мацеры, плямёны.*

Па асаблівасцях спалучальнасці (валентнасці) супрацьпастаўлены афіксы **рэгулярныя** (мультывалентныя) і **нерэгулярныя** (унівалентныя). **Рэгулярныя** афіксы спалучаюцца ў межах слова ці словаформы з рознымі відамі каранёвых і афіксальных марфем: *-осць* (*маладосць, весялосць*), *-л-* (*сказалі, чыталі, пісалі...*) і iнш. **Нерэгулярныя** афіксы надзелены абмежаванай спалучальнасцю і называюцца **уніфіксамі** (тэрмін А.А. Земскай): *-амт-* (*паштамт*), *-ых-*

(мачыха), -аддз- (пападдзя. Нерэгулярныя афіксы выкарыстоўваюцца і ў словазмяненні: -ух (двух), -ас (нас, вас).

Афіксоіды (інакш – паўафіксы, субэлементы, словаэлементы, лексіка-марфемы) – марфемы пераходнага тыпу. У афіксоідзе спалучаюцца прыметы як каранёвай, так і афіксальнай марфем. Вылучаюцца афіксоіды ў асобных разнавіднасцях складаных слоў тыпу *паўрубля*, *паўметра* (параўн.: *паўжывы*, *паўсялы*), *садавод* (параўн.: *садоўнік*), *самаадукацыя* (параўн.: *самааналіз*).

Па сваіх функцыях афіксоіды падобныя да службовых марфем – прэфіксаў і суфіксаў. Як і іншыя службовыя марфемы, афіксоіды рэгулярна паўтараюцца ў адпаведных тыпах вытворных і, захоўваючы свае семантычныя і генетычныя сувязі з суадноснымі каранёвымі марфемамі, вызначаюцца даволі абагульненым значэннем, а г.зн. выконваюць па сутнасці функцыю словаўтваральных службовых марфем. У некаторых выпадках афіксоід можна замяніць сінанімічным суфіксам (*садавод* – *садоўнік*, *славянавед* – *славіст*) ці прыстаўкай (*штодзённы* – *падзённы*).

Афіксоіды, якія суадносяцца з прэфіксамі (прыстаўкамі) называюцца **прэфіксоідамі**; іх у мове мала. Часцей выкарыстоўваюцца прэфіксоіды *паў-* (*паўжывы*), *што-* (*штодзённы*), *усё-* (*усёмагутны*) і інш.

Афіксоіды, якія суадносяцца са словаўтваральнымі суфіксамі, называюцца **суфіксоідамі**: *-ход* (*параход*), *-вед* (*кітаявед*), *-вод* (*садавод*), *-мер* (*вадамер*), *-ед* (*кастаед*), *-ніс* (*тайнаніс*), *-роб* (*земляроб*), *-творчы* (*жыватворчы*), *-люб* (*кнігалюб*), *-падобны* (*яйкападобны*) і інш.

Вытворнасць (словаўтваральная выводнасць, матывацыя) – такое суаднясенне паміж аднакаранёвымі словамі, калі форма і значэнне аднаго слова непасрэдна абумоўлены формай і значэннем другога слова ці некалькіх слоў: *мыць* → *памыць*, *таксі* → *таксіст*, *гарадскі камітэт* → *гаркам*. Вытворнасць – цэнтральнае паняцце тэорыі словаўтварэння.

Слова, не матываванае па форме і сэнсе іншымі словамі, напрыклад *мыць*, *таксі*, называюцца **невыворнымі** (невыворнай называюць і аснову такога слова). Слова, аснова якога матывавана па форме і сэнсе асновай другога слова (другіх слоў), называюць **выворным словам** (ці **дэрыватам**). Аснову матывавальнага слова называюць **утваральнай асновай** (ці **утваральнай базай**). Утваральная база можа быць прадстаўлена не толькі адной асновай: *студэнт* → *студэнтка*, але і некалькімі асновамі: *пяць паверхаў* → *пяціпавярховы*, *персанальны камп'ютар* → *ПК*.

Вытворнасць знаходзіць адлюстраванне як у мове, так і ў маўленні: адрозніваюць дэрываты моўныя (сістэмныя) і маўленчыя (кантэкстуальныя). **Сістэмныя дэрываты** (“рэальныя словы”) утвораны ў строгай адпаведнасці са словаўтваральнымі законамі мовы і фіксуюцца ў слоўніках: *перачытаць*, *пісьменнік*, *выхавальнік*; яны ўзнаўляюцца моўцамі ў працэсе камунікацыі.

Сярод **кантэкстуальных дэрыватаў**, якія ўтвараюцца моўцам у працэсе маўлення, адрозніваюць патэнцыяльныя словы і аказіянальныя (аказіяналізмы).

Патэнцыяльныя словы – гэта звычайна не фіксуемыя слоўнікамі дэрываты, але ўтвораныя ў працэсе маўлення на ўзор высокапрадуктыўных словаўтваральных тыпаў. Значэнне патэнцыяльных слоў без цяжкасці выводзіцца са значэння ўтваральнай асновы і словаўтваральнага фарманта, напрыклад, *праінтэграваць, няжоўты, бутэльна-лімонны* і інш.

Аказіянальныя словы (аказіяналізмы) – гэта аўтарскія новаўтварэнні, створаныя ў гутарковым ці мастацкім маўленні з парушэннем словаўтваральных заканамернасцей і таму супрацьпастаўляюцца як “рэальным”, так і патэнцыяльным словам (што робіць аказіяналізмы яркім стылістычным сродкам): *Сасне – сасніца ў бары, альшыніца – альшыне* (С. Крываль); *І я гатовы дзень – у дзень – цымбаліць, гусліць і гармоніць, баяніць, флейціць і дудзец* (Г. Юрчанка); *Хай мяцеляцца мецелі* (Л. Якубовіч); *Для пчол тут калодна і вульна* (Р. Барадулін).

Утваральнае слова (аснова) разам з вытворным словам утвараюць **словаўтваральную пару**, паміж членамі якой складаюцца наступныя тыпы фармальна-сэнсавых адносін: 1) вытворнае слова і па форме, і па сэнсе больш складанае за ўтваральнае слова: *дом → домік, лес → лясок*; 2) вытворнае слова па форме больш складанае за ўтваральнае, але па значэнні яны тоесныя: *сіні → сінь, бегчы → бег*; 3) вытворнае слова і ўтваральнае маюць аднолькавую ступень фармальнай складанасці, але па сэнсе вытворнае слова больш складанае за ўтваральнае слова: *трансліраваць → транслятар* ‘прыстасаванне, з дапамогай якога трансліруюць што-небудзь’; 4) вытворнае слова і ўтваральнае маюць аднолькавую ступень і фармальнай, і сэнсавай складанасці: *трансліраваць → трансляцыя*; 5) вытворнае слова па форме больш простае, чым утваральнае слова, але па значэнні яны тоесныя: *магнітафон → разм. маг.*

Калі вытворнае слова па форме і /ці па сэнсе не з’яўляецца больш складаным, чым утваральнае, то могуць узнікнуць цяжкасці пры вызначэнні напрамку вытворнасці. Пры гэтым трэба памятаць: 1) назоўнік, які абазначае працэс ці прымету, утвораны ад тоеснага па лексічным значэнні аднакаранёвага дзеяслова ці прыметніка: *бегчы → бег, сухі → суш*; 2) якаснае прыслоўе ўтворана ад адпаведнага прыметніка: *вясёлы → весела*; 3) з двух аднакаранёвых асноў з аднолькавай ступенню фармальнай складанасці, вытворным з’яўляецца тое слова, якое больш складанае па сэнсе: *фізіка → фізік* ‘той, хто займаецца фізікай’, *лётчык → лётчыца* ‘жанчына-лётчык’, *філалогія → філолаг* ‘спецыяліст у галіне філалогіі’; 4) калі два аднакаранёвыя словы адрозніваюцца стылістычна, то ўтваральным, як правіла, з’яўляецца стылістычна нейтральнае слова: *універсітэт → разм. універ, аўтамабіль → разм. аўто*.

Існуе некалькі відаў вытворнасці. **Праямая** вытворнасць характэрна для слоў тыпу *лес → лясок, бегчы → перабегчы, пісаць → перапісаць*; тут прамое намінацыйнае значэнне ўтваральнай асновы непасрэдна прадвызначае лексічнае значэнне вытворнага слова (дэрывата). Пры **пераноснай** вытворнасці семантыка дэрывата матывавана пераносным значэннем утваральнай асновы. **Метафарычная** вытворнасць базуецца на метафарычным значэнні ўтваральнага слова: *сабака → сабачыца* ‘груба і моцна сварыцца’ (параўн.:

сабака перан. ‘злы, грубы чалавек’). Пры **метанімічнай** вытворнасці назіраецца метанімічнае расшырэнне значэння ўтваральнай асновы: *варыць кашу* → *кашавар* ‘той, хто варыць ежу, у тым ліку і кашу’, *шпіталізаваць* ‘змясціць у бальніцу, у тым ліку і ў ваенны шпіталь’.

Пры **адзінай** вытворнасці ў большасці выпадкаў дэрыват матываваны пэўнай утваральнай асновай: *слон* → *сланіха*, *спецыяльны карэспандэнт* → *спецкар*. Пры неадзінай (або множнай) вытворнасці дэрыват па форме і па сэнсе аднолькава суадносіцца з некалькімі ўтваральнымі асновамі:

невясёлы →

нявесела

весела →

пераразмеркаваць →

пераразмеркаванне

размеркаванне →

Пераважна адрозніваюць тры ступені вытворных слоў: 1) словы, якія змяшчаюць рэгулярныя і прадуктыўныя афіксы: *старасць*, *вяселосць*, *чытанне*, *размеркаванне*, *апавядальнік*, *парушальнік*; 2) словы, якія змяшчаюць непрадуктыўныя, але рэгулярныя словаўтваральныя фарманты: *касьба*, *старальба*, *багацей*, *кашчэй*; 3) словы, якія змяшчаюць непрадуктыўныя і нерэгулярныя (унікальныя) афіксы: *люб-оў*, *пап-аддзя*, *пас-тух*.

Зрашчэнне – гэта разнавіднасць складання; утварэнне, як правіла, ад’ектыўных і дзеяслоўных дэрыватаў на базе спалучэння слоў і словаформ, звязаных падпарадкавальнымі адносінамі, без удзелу афіксаў (у тым ліку і нулявых). Звычайна так утвараюцца тэрміналагічныя адзінкі і некаторыя агульналітаратурныя словы: *шырока вядомы* → *шырокавядомы*, *ніжэй падпісаны* → *ніжэйпадпісаны*, *вечна зялёны* → *вечназялёны*, *доўга іграючы* → *доўгайграючы*. Афіксы тыпу *-а-* ў *шырокавядомы*, *-эй* у *ніжэйпадпісаны* ў складзе дэрывата ўваходзяць у аснову і з’яўляюцца інтэрфіксамі.

Зрашчэнне з суфіксацыяй – змешаны спосаб словаўтварэння, пры якім зрашчэнне кампанентаў утваральнай асновы суправаджаецца суфіксацыяй: *па той бок* → *патойбаковы*, *ні з чым* → *нішчымны*, *ні к чаму* → *нікчэмны*

Інтэрфікс (ад лац. *inter* ‘паміж’ і *fixus* ‘прымацаваны’) (або злучальная галосная) – афікс, які не мае значэння і выконвае ў марфемнай структуры слова злучальную функцыю.

Інтэрфіксы выкарыстоўваюцца ў словаўтварэнні і словазмяненні як дапаможны сродак да словаўтваральных фармантаў і флексій. У словаўтварэнні, акрамя злучальных галосных *-о-* (*часо́ніс*), *-а-* (*пара́ход*), *-е-* (*жыццесцвярджальны*), *-я-* (*сіняво́кі*), ужываюцца інтэрфіксы *-і-* (*пяці́гадовы*, *вярці́шыйка*), *-ух-* (*двух́гадовы*) *-ох-* (*трох́навярховы*). Такогога тыпу інтэрфіксы гістарычна ўзыходзяць да канчаткаў лічэбнікаў, але ў складзе складаных слоў не захоўваюць іх значэння: яны ўваходзяць у склад нязменнай часткі слова –

асновы і не выражаюць сінтаксічных адносін у словазлучэнні, пры словазмяненні таксама не змяняюцца: Н. *трохпавярховы дом*, Р. *трохпавярховага дома*, Д. *трохпавярховаму дому* і г.д.

У даследаваннях апошніх гадоў да інтэрфіксаў таксама адносяць структурныя адрэзкі (сегменты), якія знаходзяцца паміж каранем і суфісам (іх называюць яшчэ структэмамі) і служаць для сувязі асноўнай часткі суфікса з каранем ці ўтваральнай асновай: *афрык(ан)ец*, *яц(ін)ец*, *куб(ін)ец*, *амерык(ан)скі*, *арл(ов)ец*.

Словазменныя інтэрфіксы – гэта пазбаўленыя значэння структурныя адрэзкі, якія ўзнікаюць ў асновах пры словазмяненні: *-ер-* (*маці* – *мацеры*), *-ен-/ён-* (*племя* – *племені*, *племён*), *-яц-/ят-* (*дзіця* – *дзіцяці*, *ягня* – *ягняц*, *ягнят*). У дзеяслоўным словазмяненні функцыю структэм выконваюць некаторыя “тэматычныя” суфіксы тыпу *-а-* (*пісаць*; параўн.: *пішу*), *-э-* (*гарэць*), *-о-* (*калоць*), *-і-* (*любіць*) і інш.

Інтэрфіксацыя – з’ява марфатактыкі, сутнасць якой заключаецца ў тым, што паміж двума суседнімі марфэмамі ў складзе слова (словаформы) з’яўляецца асемантычная (пазбаўленая значэння) марфема – інтэрфікс, дзякуючы чаму ўдаецца пазбегнуць цяжкавымаўляльных спалучэнняў фанем на марфемным стыку (шве): *вастраносы*, *сябелюбівы*, *дынамаўскі*, *нарачанскі*, *чытаць*. У адрозненне ад накладання ці ўсячэння марфем інтэрфіксацыя назіраецца не толькі ў словаўтварэнні, але і ў словазмяненні.

Канверсія – безафіксны спосаб словаўтварэння, пры якім адзіным сродкам выражэння дэрывацыйных адносін з’яўляецца змяненне граматычных прымет (часцінамоўнага значэння і словазменнай парадигмы) вытворнага слова ў параўнанні з аманімічным яму ўтваральным словам: прым. *рабочы* → наз. *рабочы*; прым. *паляўнічы* → наз. *паляўнічы*. Канверсія ў беларускай мове прадстаўлена найперш ў выглядзе субстантывацыі.

Канчатак – найбольш ужывальная разнавіднасць словазменных марфем. Служыць для сувязі адной словаформы з іншымі словамі і словаформамі: *новая кніга* (дапасаванне), *пісаць пісьмо* (кіраванне), *кніга ляжыць* (каардынацыя). Пры дапамозе канчаткаў утвараюцца не новыя словы, а граматычныя (сінтаксічныя) формы аднаго і таго ж слова. Таму канчаткі, як правіла, – формаўтваральныя (словазменныя) сродкі мовы, і гэта адрознівае іх ад іншых службовых марфем – прэфіксаў, суфіксаў, постфіксаў. Канчаткі ўжываюцца на канцы слова і замыкаюць яго марфемны рад, за выключэннем слоў, у склад якіх уваходзяць постфіксы тыпу *шт-о-небудзь*, *к-аму-сьці* (няпэўныя займеннікі), *мы-ю-ся* – *мы-е-ца*, *вуч-ыш-ся* (зваротныя асабовыя дзеясловы), складаных і састаўных лічэбнікаў *васьм-і-дзесяц-і*, *пяцц-ю-ст-амі*, *ст-о дваццаць-О* *пяць-О*, а таксама складаных назоўнікаў тыпу *музей-О-кватэр-а*, у якіх назіраецца некалькі дыстантна размешчаных канчаткаў. Канчаткі не ўваходзяць у аснову слова і не дапаўняюць яго лексічнага значэння.

Канчаткі ўжываюцца толькі ў тых словах, у тым ліку і нулявыя (матэрыяльна нявыражаныя), якія маюць формы словазмянення (скланяюцца або спрагаюцца): назоўніках, прыметніках, лічэбніках, займенніках і дзеясловах. Канчаткі служаць сродкам выражэння цэлага набору граматычных значэнняў: ‘род + лік + склон’ (формы назоўнікаў, поўных прыметнікаў і дзеепрыметнікаў: *сын Ø – сын-а, сын-у...*, *сястр-а – сястр-ы, сястр-ой...*, *дом-Ø – дом-а, дом-е...*, *бел-ы – бел-ая, бел-ай...*, *спел-ы – спел-ая, спел-ага...*); ‘склон + род’ (формы лічэбнікаў тыпу *дв-а – дзв-е, аб-о-дв-а – аб-е-дзв-е*); ‘род + лік’ (формы кароткіх прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, а таксама дзеясловаў прошлага часу: *міл Ø, міл-а, міл-ы*; *чытаў-Ø, чытал-а, чытал-і*); ‘асоба + лік’ (формы цяперашняга і будучага часу і загаднага ладу дзеясловаў: *ід-у, ідз-еш, ід-уць*; *ідзі Ø, ідзі-це*).

У запазычаных нязменных словах тыпу *філе, метро, паліто, таксі, радыё, хакі, міні* канчатак адсутнічае. Не ўжываюцца канчаткі ў прыслоўях, безасабова-прэдыкатыўных словах, дзеепрыслоўях, інфінітывах (неазначальнай форме дзеяслова), мадальных, службовых словах (за выключэннем звязак), у выклічніках і гукапераймальных словах.

У некаторых назоўніках канчатак можа выступаць як сінкрэтычная марфема – форма- словаўтваральная адначасова; параўн.: *ліс-Ø – ліс-а, кум-Ø – кум-а, хвор-ы – хвор-ая*.

Корань – марфема, якая з’яўляецца цэнтральным элементам ў марфемнай структуры слова і прадвызначае яго лексічнае значэнне; агульная частка роднасных (аднакаранёвых) слоў: *вясна, вясновы, вясенні, па-вясенняму*. Корань называюць яшчэ асноўным сэнсавым і структурным стрыжнем слова; слоў без караня не бывае. Значэнне караня заўсёды агульнае, яно выводзіцца з раду аднакаранёвых слоў.

Корань у розных словах пэўнага словаўтваральнага раду можа некалькі відазмяняцца ў выніку пазіцыйных або гістарычных чаргаванняў тых фанем, якія ўваходзяць у яго склад: *зямля – наземны, насіць – нашу, сад– садзіць– саджу, сесці – сяду, сядзіш, сеў* і г.д.

Карані бываюць свабодныя і звязаныя. **Свабодныя** карані могуць ужывацца як у спалучэнні са словаўтваральнымі афіксамі: *дамашні, жыццё, уверсе*, так і без іх, самі па сабе, утвараючы аснову слова: *дом, жыць, верх*. **Звязаныя** карані ніколі не раўняюцца аснове слова, заўсёды ўжываюцца ў спалучэнні са словаўтваральнымі афіксамі: *абуць, разуць, вуліца, завулак, замок, замкнуць*. Шмат звязаных каранёў з’явілася ў выніку асваення запазычанай лексікі: *агітаваць, агітацыя, агітую; дыктант, дыктаваць, дыктую*. Звязаныя карані называюцца **радыксоідамі** (ад лац. *radix* ‘корань’ і грэч. *-oid* ‘падобны’). Адны звязаныя карані свабодна спалучаюцца з рознымі словаўтваральнымі афіксамі, другія – толькі з адным якім-небудзь афіксам, г.зн. яны ўнівалентныя (А.А. Земская называе іх унірадыксоідамі). Напрыклад, карань слова *бужаніна* непасрэдна спалучаецца з суфіксам *-ін-* (параўн.: *каніна, саланіна* і іншыя назвы гатункаў мяса); параўн. таксама карані у словах *каліна, маліна, ажына*.

Марфема – (ад грэч. *morphē* ‘форма’) – найменшая значымая частка слоў і словаформ. (Тэрмін уведзены І.А. Бадуэнам дэ Куртэнэ як абагульненая назва для каранёў і афіксаў.) Марфема – адзінка двухпланавая, надзеленая і формай, і значэннем. Яна істотна адрозніваецца ад фанемы, якая не мае значэння. Наяўнасцю значэння марфема адрозніваецца і ад складу: марфемнае чляненне слова звычайна не супадае з яго чляненнем на склады (параўн.: *домік, ру-чка, вы-ву-чыць*). Марфема адрозніваецца ад слова і ад сказа: 1) слова і сказ (у адрозненне ад марфемы) не мінімальныя значымыя адзінкі мовы; 2) марфема рэалізуе сваё значэнне толькі ў слове; 3) месцазнаходжанне марфемы ў слове строга фіксавана, тады як словы свабодна перастаўляюцца ў межах сказа (параўн.: *Ціха шуміць стары лес. – Стары лес шуміць ціха. Шуміць ціха лес стары* і г.д. і *параход* – нерастаноўка немагчыма; няма слова *хадапар*); 4) марфемы ўзнаўляюцца моўцам як гатовыя адзінкі і не ствараюцца новыя падчас маўлення, у той час як сказы (а таксама многія словы – аказіянальныя і патэнцыянальныя) адносяцца да ліку адзінак, якія ствараюцца моўцам у працэсе маўлення.

Марфема – гэта абагульненая адзінка, якая ў канкрэтных словах і словаформах бывае прадстаўлена сваімі разнавіднасцямі – **морфамі**. Морф гэтак жа суадносіцца з марфемай, як гук з фанемай, словаформа са словам. Напрыклад, у словах *рука* і *ручны* выдзяляюцца два морфы адной і той жа каранёвай марфемы; у словах *дзянёк* – *дзянька*, *дзянёчак*, *дзянёчка* вычляняюцца чатыры морфы адной і той жа суфіксальнай марфемы. Розныя морфы, якія прадстаўляюць ад і тую ж марфему, называюцца **аламорфамі** (ад грэч *allos* ‘іншы’). Марфема – гэта клас аламорфаў. Пры суаднесенасці аламорфаў да адной і той жа марфемы неабходна ўлічваць: 1) тоеснасць значэння; 2) фармальнае падабенства з улікам усіх відазмяненняў; 3) несустракаемасць аламорфаў у аднолькавым марфемным акружэнні. Калі хоць бы адна з названых прымет адсутнічае, морфы не з’яўляюцца аламорфамі. Параўн.: *бераг-Ø* і *бераг-у* (назоўнік і дзеяслоў цяперашняга часу) – нятоесныя значэнні; *ід-у* – *іш-л-і* – пры тоесным значэнні адсутнічае фармальная блізкасць. Морфы, якія з’яўляюцца фармальна блізкімі і тоеснымі па значэнні і сустракаюцца ў аднолькавым марфемным акружэнні, называюцца **варыянтамі марфем**. Параўн.: *кніг-ай* і *кніг-аю* (Т. скл. адз. лік), *дзіц-я* – *дзіц-ё* (Н. скл. адз. лік).

Сярод марфем функцыянальна супрацьпастаўляюцца карані і афіксы, якія адрозніваюцца па пэўных прыметах. Корань – цэнтральны і абавязковы элемент марфемнай структуры слова, афікс – перыферычны і факультатыўны (няма слоў без кораня, затое мноства слоў без афіксаў: *паліто, авія, дзе, або* і інш.). Корань заўсёды надзелены значэннем, афікс, у прыватнасці інтэрфікс, – не мае. Карані вылічваюцца тысячамі, і іх пералік адкрыт для папаўнення новымі марфемамі (працэс утварэння новых слоў з’яўляецца бесперапынным); афіксаў жа значна менш, іх спісак закрыты. Каранёвыя марфемы звычайна не замацаваны за словамі пэўнай часціны мовы: *сіні, сінець, сінява* і г.д. Афіксы ж звычайна характарызуюць слова пэўнай часціны мовы: *малад-осць, свеж-асць*;

спява-ць, мы-ць, шы-ць; дзед-аў, бацьк-аў і г.д.. Каранёвыя марфемы ў сярэднім даўжэйшыя, чым афіксальныя

Марфемы ўтвараюць сістэму, асобы ўзровень мовы, які вывучаецца спецыяльнай лінгвістычнай дысцыплінай – **марфемікай**.

Марфеміка: 1. Сістэма марфем мовы, г.зн. яе найменшых значымых адзінак (каранёў, афіксаў).

2. Раздзел навукі аб мове, які вывучае сістэму марфем мовы і марфемную структуру слоў (словаформ). Асноўным аб'ектам марфемікі з'яўляецца марфема як кампанент структуры слова (словаформы). Цэнтральнае паняцце марфемікі – члянiмасць. Задачы марфемнага аналізу слова заключаецца ў наступным: высветліць, ці члянiмае дадзенае слова, вызначыць межы марфем у слове, выявіць функцыянальныя сувязі паміж кампанентамі марфемнай структуры слова. Пры апісанні марфемнага ладу мовы ў цэлым даследуюцца асаблівасці значэння марфем, іх фармальнае строўтура, агульныя заканамернасці і функцыянаванне марфем у складзе слоў (словаформ).

Марфеміка дазваляе атрымаць каштоўныя звесткі адносна структуры слова, якая выкарыстоўваецца пры словаўтваральным і марфемным аналізе. Важную ролю ў вывучэнні марфем і станаўленні метадыкі марфемнага аналізу адыгралі працы рускіх даследчыкаў І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, Ф.Ф. Фартунатава, Г.В. Вінакура, А.М. Ціханава, А.А. Земскай і інш., беларускіх – Л.М. Шакуна, П.П. Шубы, А.А. Лукашанца, П.У. Сцяцко і інш. Выдзяленне марфемікі ў асобную галіну мовазнаўства адбылося ў 60– 80 –я гады ХХ стагоддзя. Атрымалі развіццё такія напрамкі марфемікі, як марфаналогія, марфемаграфія – састаўленне слоўнікаў марфем і інш.

Марфемная структура слова – сістэмна ўпарадкаванае адзiнства яго значымых элементаў (марфем і камбiнацый марфем). Марфемная структура слова ўстанаўліваецца ў выніку працэдуры марфемнага члянэння, якая складаецца з двух аперацый: 1) аддзяленне асновы ад флексій шляхам параўнання словаформ дадзенага слова; 2) устанаўленне суадносін марфем у аснове шляхам параўнання роднасных слоў. Цэнтрам асновы з'яўляецца корань, да якога ў пэўнай паслядоўнасці далучаюцца словаўтваральныя афіксы. Парадак спалучальнасці марфем у аснове абумоўлены логікай разгортвання словаўтваральнага ланцужка, у які ўваходзіць аналізуемае слова: *настаўніца* = *настаўніц(а)* <— *настаў-нік* <— *настаў(л)-я(ць)*. Для абазначэння сістэмных сувязей паміж марфемамі ў слове Р.В. Вінакур прапанаваў выкарыстоўваць дужкавы запіс: {[*настаў*]-*нік*]-*ніц*} –*а*.

Марфемную структуру слова неабходна адрозніваць ад словаўтваральнай структуры, паколькі: 1) слова, неадзеленае словаўтваральнай структурай (г.зн. невытворныя: *тут, год* і інш.), маюць пэўна абазначаную марфемную структуру, гэта так званыя аднамарфемныя словы; 2) словаўтваральная структура – гэта структура асновы слова, тады як важнейшым у марфемнай структуры з'яўляецца проціпастаўленне асновы і флексіі; флексія разам з

асновай з'яўляецца адным з галоўных элементаў марфемнай структуры; 3) у адрозненне ад марфемнай структуры словаўтваральнай структура слова адлюстроўвае толькі апошняе звяно словаўтваральнага ланцужка (*хітраватасць* <— *хітрават-ы*), паказваючы толькі суадноснасць утваральнай базы і словаўтваральнага фарманта.

У марфемнай структуры слова на працягу развіцця мовы могуць адбывацца розныя змены:

1) **апрошчанне** – ператварэнне члянiмай асновы ў нечлянiмую; *абед* (гiст. *аб-ед*), *сталiца* (гiст. *стал-iц-а*), *рубель* (гiст. *руб-ель*);

2) **перараскладанне** – змяненне марфемных межаў у слове; напрыклад, у назоўніку *снеданне* гiстарычна вычлiнялася прыстаўка *сн-*, корань *-ед-*, суфіксы *-а-*, *-нн-*. Зараз слова членiцца iнакш: вычлiняецца корань *снеда-*, суфікс *-нн-*; зменшылася колькасць марфем.

3) **ускладненне** (або **рэкампазіцыя**) – выдзяленне афіксальных марфем у межах раней нечлянiмых асновах: *кам-едыj-а*, *ком-iк*, *кам-iчн-ы*, *кам-iзм*; *эга-iст*, *эга-iзм*;

4) **дэкарэляцыя** – змяненне функцыянальнай значымасці марфем: напрыклад, у назоўніку *летам* (Т. скл., адз. лiк) **-ам** з'яўляецца канчаткам, а ў прыслоўі *летам* – словаўтваральным суфіксам.

Марфемны шоў (стык) (або **стык марфем**) – мяжа памiж двюма суседнiмi марфемамi. З'явы марфемнага стыку: чаргаванне, усячэнне, накладанне, iнтэрфіксацыя – з'яўляюцца аб'ектам вывучэння марфаналагiі i марфатактыкi.

Марфанема – асноўная адзiнка марфаналагiі; уяўляе сабой клас фанем (радзей – спалучэнне фанем), якiя чаргуюцца ў аламорфах пад уплывам граматычнага акружэння дадзенай марфемы: *нас'-iць*, *наш-у* i г.д. Графічна марфанема (тэрмін прапанаваны М.М. Трубяцкiм ад *марфа-фанема*) звычайна абазначаецца ў выглядзе дробу i заключаецца ў фігурныя дужкi:

няку {к} *сон* {о}
пячэш {ч} *сну* {Ø}

Колькасць марфанем адпавядае колькасці радоў марфаналагiчных чаргаванняў.

Марфаналагiя – раздзел марфемікi, якi вывучае фаналагiчную будову i ўзаемапрыстасаванне марфем у складзе слова i словаформы. Асноўным аб'ектам марфаналагiі (тэрмін прапанаваны М.С. Трубяцкiм з *марфа-фаналагiя*) з'яўляюцца чаргаванне фанем у межах адной марфемы (параўн. <к // ч> у *рука* – *ручны*), а адзiнкай апiсання такіх чаргаванняў звычайна лiчыцца марфанема. Марфаналагiчныя чаргаваннi выконваюць ролю дадатковых адрознiвальных сродкаў пры ўтварэннi слоў i форм слоў. Што датычыць iнтэрфіксацыі, усячэння i накладання марфем, якiя часта разглядаюцца ў якасці марфаналагiчных з'яў, то дадзеныя з'явы пры пералiчаным вышэй абмежаваннi

задач марфаналогіі мэтазгодна разглядаць як прадмет асобага раздзела марфемікі, які называецца марфатактыкай.

Марфатактыка (або **марфасінтаксіс**) – раздзел марфемікі, які вывучае сінтагматычныя ўласцівасці марфемы, г.зн. заканамернасці яе спалучальнасці з другімі марфемамі ў складзе слова (словаформы). Марфатактыка вырашае шэраг праблем. Найперш гэта класіфікацыя марфем па ступені свабоды спалучальнасці, г.зн. размежаванне рэгулярных і нерэгулярных (мульти- і ўнівалентных) афіксаў, свабодных і звязаных каранёў.

Марфатактыка вывучае фармальныя, семантычныя і стылістычныя абмежаванні спалучальнасці марфем. Адрозніваюць абмежаванні сістэмныя і ўзуальныя (апошнія прадвызначаны не характарам моўнай сістэмы, а асаблівасцямі маўлення). Да ліку фармальных сінтагматычных абмежаванняў адносіцца, напрыклад, немагчымасць непасрэднага спалучэння прэфікса і і флексіі. Прыкладам узуальнага фармальнага абмежавання з’яўляецца спалучальнасць караня *сін’-* з суфіксамі *-яв-* і *Ø* (*сінява* і *сінь*), але не з сінанімічнымі суфіксамі *-ізн-* (*белізна*), *-ат-* (*чарната*), *-асць* (*аранжавасць*). Прыклад сістэмнага семантычнага абмежавання на спалучальнасць марфем – неспалучальнасць афікса *-ш(а)*, якія ўказваюць на ‘жаноцкасць’ (параўн. *генеральша*), з дзеяслоўнымі каранямі тыпу *піса(ць)*, *мы(ць)*. Прыкладам узуальнага семантычнага абмежавання з’яўляецца і слова *маладаваты* (параўн. *стараваты*) з суфіксам *-ават-*, паколькі значэнне шэтага суфікса ‘непаўнаты праяўлення прыметы’ звычайна ўспрымаецца як пэўны недахоп да чаго-небудзь (параўн. *белаваты*, *сіняваты*, *жаўтаваты*; *вузкаваты*, *шыракаваты* і інш.). Стылістычныя абмежаванні спалучальнасці марфем бываюць толькі ўзуальнымі (нельга сказаць: *генералік*, *адміралік*, хоць можна сказаць: *салдацік*, *матросік* і д.п.).

Да марфатактыкі адносіцца і аналіз заканамернасцей фармальнага ўзаемапрыстасавання марфем з выкарыстаннем такіх марфатактычных сродкаў, як інтэрфіксацыя: *яц-ін-ец*, накладаннем марфем: *рас-* + *сада* → *расада* ці іх усячэнне: *каратэ* + *-іст* → *караціст*.

Накладанне марфем (аплікацыя, інтэрферэнцыя) – з’ява марфатактыкі, сутнасць якой заключаецца ў тым, што ў структуры слова морф адной марфемы часткова ці поўнасю сумяшчаецца з морфам суседняй марфемы: *таксі* + *іст* → *таксіст*, *манга* + *ав* → *мангавы*, *Мінск* + *ск* → *мінскі*. Разнавіднасцю накладання з’яўляецца **гаплалогія** (складовае накладанне) – накладанне суседніх аднолькавых складоў, якія належаць да розных марфем: *марфа* + *фаналогія* → *марфаналогія*.

Нулявая марфема – марфема, якая матэрыяльна не выражана, але за якой у слове замацавана пэўнае значэнне – граматычнае ці словаўтваральнае. Нулявая марфема ўстанаўліваецца толькі тады, калі аналагічны змест выражаецца ў другіх словаформах дадзенай лексемы ці ў другіх словах

дадзенага граматычнага (словаўтваральнага) класа “звычайнымі” марфемамі. Напрыклад, у словаформе *лес* выдзяляецца нулявая флексія, паколькі ў другіх формах гэтага ж слова граматычнае значэнне склону і ліку выражана ненулявымі флексіямі: *лес- Ø, лес-у, лес-е... ляс-ы, ляс-оў... .*

Адрозніваюць нулявыя словазменныя афіксы (флексіі) і нулявыя словаўтваральныя афіксы – суфіксы. Нулявыя флексіі былі ўстаноўлены І.А. Бадуэнам дэ Куртэнэ: *стол- Ø, мыш- Ø, гусь- Ø* (Н.-В. скл. адз. лік); *тысяч- Ø, літар- Ø, дарог- Ø* (Р. скл., мн. лік); *бацькаў- Ø, матчын- Ø* (Н.-В. скл. адз. лік прыналежн. прым.); *ён- Ø, мой- Ø, я- Ø* (займ.); *чытаў- Ø, нёс- Ø- Ø, вёз- Ø- Ø, кінь- Ø, прачытан- Ø* (формы дзеясл.). У назоўніках *сінь- Ø, бель- Ø, чырвань- Ø* на марфемным узроўні выдзяляецца нулявая флексія, якая з’яўляецца паказчыкам граматычнага значэння Н. скл. і адзіночнага ліку, а на словаўтваральным узроўні выдзяляюцца і нулявыя дэрывацыйныя суфіксы са значэннем ‘апрадмечанай прыметы’. Параўн.: *сіні → сінь- Ø, белы → бель- Ø, чырвоны → чырвань- Ø.*

Нулявая суфіксацыя – разнавіднасць суфіксальнага спосабу словаўтварэння, калі дэрывацыйным фармантам выступае нулявы словаўтваральны суфікс. Адносна дадзенага тыпу нулявой афіксацыі можна гаварыць толькі ў тым выпалку, калі аналізуемае слова ўспрымаецца як вытворнае ад якога-небудзь аднакаранёвага слова (нулявых словаўтваральных прэфіксаў не бывае). Спосабам нулявой суфіксацыі часцей утварацца назоўнікі: са словаўтваральным значэннем ‘апрадмечанай прыметы’: *суш <— сухі, ціш <— ціхі*; са значэннем ‘назва асобы па прымеце’: *інтэлектуал <— інтэлектуальны, нейтрал <— нейтральны*; са значэннем ‘апрадмечанага дзеяння’: *ход <— хадзіць, выхад <— выходзіць, бег <— бегаць, крык <— крычаць* і інш. Пры словаўтварэнні іншых часцін мовы нулявая суфіксацыя выкарыстоўваецца радзей: *золата → залат- Ø -ы, пяць → пят- Ø -ы, хварэць → хвор- Ø -ы.*

Нулявая суфіксацыя можа спалучацца з іншымі словаўтваральнымі сродкамі: прэфіксацыяй *ліст → бязліст- Ø -ы*, складаннем *пар, хадзіць → параход- Ø- Ø* і інш.

Постфікс – (ад лац. *post* ‘пасля’ і *fixus* ‘прымацаваны’; тэрмін уведзены І.А. Бадуэнам дэ Куртэнэ па аналогіі з тэрмінам “афікс”, “прэфікс” і г.д) – афікс, размешчаны ў слове пасля ўсіх марфем, уключаючы флексію: *мыц-ца, мыю-ся, мые-цца, хто-небудзь, хто-сьці, хто-сь* і г.д. Постфіксы, як правіла, выкарыстоўваюцца пры словаўтварэнні.

Словаўтваральнымі постфіксамі з’яўляюцца: 1) зваротны *постфікс –ся* (-ца, -цца), які ўжываецца ў зваротных інфінітывах і ў асабовых формах зваротных дзеясловаў: *вучыцца, вучуся, вучыцца, вучацца; радавацца, радуся, радуешся, радуецца, радуюцца*; 2) *–ся*, які ўжываецца ў зваротных формах дзеепрыслоўяў закончанага трывання: *памыўшыся, павітаўшыся*; 3) постфіксы *–небудзь, –сьці (сь), –коlechы (-кольвечы)*, якія выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні

няпэўных займеннікаў і прыслоўяў: *які-небудзь, штосьці (штось), дзе-небудзь, дзесьці (дзесь)* і г.д.

Словазменным (або формаўтваральным) постфіксам ў беларускай мове з’яўляецца постфікс *–це*, які ўжываецца ў гутарковай мове і ў мове мастацкай літаратуры для выражэння ‘ветлівага запрашэння да сумеснага дзеяння’: *хадзем-це, сядзем-це, спяём-це*.

Постфіксальны спосаб словаўтварэння – постфіксальны спосаб словаўтварэння (або **постфіксацыя**) – афіксальны спосаб ўтварэння дзеясловаў: *вітаць → вітацца*, няпэўных займеннікаў: *што → што-небудзь, хто → хтосьці (хтось)* і прыслоўяў: *дзе → дзе-небудзь, калі → калісьці (калісь)*, пры якім словаўтваральным фармантам з’яўляецца постфікс. Асаблівасцю постфіксальнага спосаду з’яўляецца тое, што постфікс, як і прэфікс, далучаецца да цэлага слова і не змяняе часцінамоўнай прыналежнасці вытворнага слова. Параўн.: *радаваць → радавацца* (дзеяслоў), *які → якісьці* (займеннік), *дзе → дзесьці (дзесь)* (прыслоўе).

Прэфікс – (ад лац. *praefixus* ‘прымацаваны перад чым-небудзь’) – словаўтваральны афікс, размешчаны ў слове перад коранем: *падзагалавак, дайграць, нядоўга* ці перад другім прэфіксам: *пры-за-думацца*. У параўнанні з суфіксамі прэфіксы (прыстаўкі) больш аўтаномныя ў структуры слова: 1) могуць мець у складаных словах пабочны націск *ультрафіяле’тавы, псеўданавуко’вы*; 2) не аказваюць уплыву на форму спалучальнасці з імі марфем (за выключэннем арфаграфічных змен): *падгрупа, неглыбокі, няясны*; 3) звычайна выражаюць мадыфікацыйнае значэнне, нязначна ўдакладняючы ці змяняючы семантыку ўтваральнага слова; *смелы → нясмелы, сістэмны → бессістэмны, горад → прыгарад*.

Далучэнне прэфікса ніколі не змяняе часціну мовы, да якой адносіцца ўтваральнае слова: *жыць – пражыць, глыбокі – неглыбокі, загалавак – падзагалавак*. У мове не бывае нулявых прэфіксаў (у адрозненне ад суфіксаў). У беларускай мове прэфіксы з’яўляюцца самастойным сродкам словаўтварэння, а таксама ўдзельнічаюць ва ўтварэнні новых слоў у спалучэнні з іншымі словаўтваральнымі афіксамі (суфіксамі, постфіксамі) і пры складанні.

Прэфіксальна-постфіксальны спосаб утварэння – афіксальны спосаб утварэння дзеясловаў, калі ў якасці словаўтваральнага фарманта выкарыстоўваецца функцыянальнае адзінства прэфікса і постфікса: *спаць → выспацца, ляцець → зляцецца, страляць → адстраляцца, пісаць → адпісацца, ляжаць → вылежацца, думаць → задумацца*.

Прэфіксальна-суфіксальны спосаб словаўтварэння – афіксальны спосаб утварэння слоў, пры якім словаўтваральным фармантам з’яўляецца функцыянальнае адзінства прэфікса і суфікса; выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назоўнікаў: *пень → апенька, голас → адгалосак, рака → зарэчча, гара → пагорак*; прыметнікаў: *дарога → прыдарожны, кантроль →*

падкантрольны, час → сучасны, брыгада → міжбрыгадны, радок → надрадковы; дзеясловаў: снег → аснежыць, вада → абязводзіць, вецер → выветраць, кабала → закабаліць, сыты → насыціць, зямля → прызямліць; прыслоўяў: хата → дахаты, бок → збоку, бацькоўскі → па-бацькоўску, глухі → наглуха, мой → па-мойму, левы → улева.

Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння – афіксальны спосаб утварэння дзеясловаў, пры якім у якасці словаўтваральнага фарманта выступае функцыянальнае адзінства прэфікса, суфікса і постфікса: *банкрут → абанкруціцца, сцябло → асцябліцца, гультай → разгультайцца, гукаць → перагуквацца, дурны → прыдурвацца.*

Прэфіксальны спосаб словаўтварэння (або прэфіксацыя) – адзін з афіксальных спосабаў словаўтварэння, калі словаўтваральным фармантам з’яўляецца прэфікс. Пры прэфіксацыі ўтваральнае і вытворнае слова адносяцца заўсёды да адной часткіны мовы : *дзед → прадзед, мова → прамова, мода → супермода, магутны → звышмагутны, вясёлы → развясёлы, вядомы → невядомы, кароткі → ультракароткі, хто → нехта, што → нішто, які → абы-які, бегчы → аббегчы, рамантаваць → адрамантаваць, гнаць → сагнаць, ляцець → заляцець, лячыць → залячыць, будаваць → надбудаваць.*

Роднасныя словы – словы, якія змяшчаюць аднолькавыя нефлектыўныя марфемы (карані ці словаўтваральныя афіксы). Роднасныя па карані словы называюцца **аднакаранёвымі** і складаюць у сукупнасці словаўтваральнае гняздо: *вузкі, вузкасць, вузкаваты, павузіць, звузіць* і г.д. Роднасныя па словаўтваральным афіксе словы ўваходзяць у адзін словаўтваральны тып: *абважыць, аблічыць, абмераць* (значэнне ‘нанесці шкоду каму-н. з дапамогай дзеяння’). Суадносныя пары роднасных слоў па карані і афіксу слоў аб’ядноўваюцца ў **словаўтваральны квадрат**:

$$\begin{array}{ccc} \text{пісаць} & \longleftrightarrow & \text{перапісаць} \\ | & & | \\ \text{рашаць} & \longleftrightarrow & \text{перарашаць} \end{array}$$

Скарачэнне з суфіксацыяй – змешаны спосаб утварэння назоўнікаў, пры якім скарачэнне ўтваральнай асновы суправаджаецца з дапамогай суфікса: *веласіпед → велік, тэлевізар → тэлік, алкаголь → алкаш, мультфільм → мульцік.*

Скарачэнне як спосаб словаўтварэння – безафіксны спосаб словаўтварэння, пры якім словаўтваральным фармантам з’яўляецца ўсячэнне ўтваральнай асновы па абрэвіатурным тыпе. Скарачэннямі называюцца і адпаведныя дэрываты – назоўнікі: **фота** <— *фатаграфія*, **мота** <— *матацыкл*, **фак** <— *факультэт*; нескланяльныя прыметнікі: **авія** <—

авіяцыйны, **бэж** <— бэжавы; неспрагальныя дзеясловы: **шусь** <— шуснуць, **хрусь** <— хруснуць.

Складанне – абагульненае найменне для некалькіх бязафіксных спосабаў словаўтварэння, пры якіх утваральная база прадстаўлена дзвюма ці больш асновамі, а словаўтваральным фармантам лічацца строга фіксаваны парадак размяшчэння кампанентаў утваральнай базы ў структуры дэрыватаў і адзіны асноўны націск. Разнавіднасцямі складання з’яўляюцца: чыстае складанне (складанне ў вузкім сэнсе), абрэвіяцыя, зрашчэнне, складанасастаўны спосаб словаўтварэння.

Складанасастаўны спосаб словаўтварэння (або **словаскладанне**) – разнавіднасць складання; утварэнне вытворных слоў шляхам аб’яднання ўтваральных слоў цалкам: *музей-кватэра, выстаўка-продаж, бар-рэстаран*. Складанасастаўныя словы займаюць прамежкавае становішча паміж цэласным дэрыватам і спалучэннем слоў. Валодаючы цэльнаафармленасцю, яны характарызуюцца фармальнай і сэнсавай аўтаномнасцю кампанентаў, многія з якіх захоўваюць самастойнае словазмяненне ў межах дэрывата: *ракета-носьбіт, ракеты-носьбіта, ракеце-носьбіце...*. Складанасастаўным спосабам ўтвараюцца састаўныя назоўнікі: *вагон-рэстаран, сукенка-касцюм, Іван Паўлавіч Мележ* і колькасныя лічэбнікі: *дзвесце трыцца пяць, сто дзевяноста дзевяць*.

Словаўтваральнае гняздо – комплексная адзінка словаўтваральнай сістэмы, якая ўяўляе сабой упарадкаваную сукупнасць усіх аднакаранёвых дэрыватаў, звязаных адносінамі непасрэднай ці апасродкаванай вытворнасці з адным невытворным (базавым) словам, што называецца **вяршыняй** гнязда. Кампанентамі словаўтваральнага гнязда з’яўляюцца: вяршыня, словаўтваральная парадыгма, словаўтваральны ланцужок.

Словаўтваральны ланцужок – сукупнасць аднакаранёвых слоў, якія знаходзяцца ў адносінах паслядоўнай вытворнасці. Зыходным звяном словаўтваральнага ланцужка з’яўляецца вяршыня словаўтваральнага гнязда: *золата → залаціць → залачэнне, золата → залаты → залацісты*. Словаўтваральныя ланцужкі дэманструюць ступеньчаты характар дэрывацыйных адносін.

Ступені словаўтварэння

вяршыня	I ступень	II ступень	III ступень	IV ступень
	<i>гусц-ейш(ы)</i>			
	<i>густ-ават(ы)</i>	<i>густават-а</i>		
	<i>ня-густ(ы)</i>	<i>нягуст-а</i>		
	<i>густ-а</i>	<i>густа-</i>		

<i>Густ(ы)</i>	<i>гусц-е(ць)</i>	<i>пасаджаны</i>		
		<i>гусцец-ца</i>		
		<i>згусцець</i>	<i>згус-аць</i>	<i>згус-ну(ць)</i>
				<i>згуса-нн(е)</i>
			<i>згусце-лы</i>	
		<i>па-гусцець</i>	<i>пагусце-лы</i>	

Словаўтваральная парадыгма – рад аднакаранёвых дэрыватаў адной і той жа ступені вытворнасці, звязаных паміж сабой адносінамі сумеснай вытворнасці (або **кадэрывацыі**), г.зн. матываваных адной і той жа ўтваральнай асновай. Так, у словаўтваральным гняздзе з вяршыняй *густы* прадстаўлены наступныя парадыгмы: 1) *гусцейшы, густаваты, нягусты, густа, гусцець*; (кадэрываты матываваны словам *густы*; I ступень вытворнасці); 2) *густавата* (кадэрыват матываваны прыметнікам *густаваты*), *нягуста* (кадэрыват матываваны прыметнікам *негусты*), *густа-пасаджаны* (кадэрыват матываваны прыслоўем *густа*), *гусцецца* (кадэрыват матываваны дзеясловам *гусцець*), *згусцець* (кадэрыват матываваны дзеясловам *гусцець*), *пагусцець* (кадэрыват матываваны дзеясловам *гусцець*), (II ступень вытворнасці); *згусаць* (кадэрыват матываваны дзеясловам *згусцець*), *згусце-лы* (кадэрыват матываваны дзеясловам *згусцець*), *пагусцелы* (кадэрыват матываваны дзеясловам *пагусцець*; (III ступень вытворнасці); *згуснуць* (кадэрыват матываваны дзеясловам *згусаць*), *згусанне* (кадэрыват матываваны дзеясловам *згусаць*); (IV ступень вытворнасці).

Словаўтваральная мадэль – гэта найбольш дробная адзінка словаўтваральнай класіфікацыі вытворных з улікам іх дадатковых марфаналагічных і марфатактычных прымет у межах аднаго словаўтваральнага тыпу. Класіфікацыя вытворных па словаўтваральных мадэлях пераважна звязана з фармальным (фанемным) іх складам, радзей з марфалага-структурным бокам (таму замест тэрміна “словаўтваральная мадэль” часам ужываюць тэрмін “марфаналагічная мадэль”). Напрыклад, словы *рапірыст, шпажыст* утвораны па адным тыпе, але з улікам дзвюх марфаналагічных мадэлей, паколькі перад суфіксам у першым слове няма чаргавання, а ў другім – ёсць. Да аднаго тыпу, але да розных мадэлей адносяцца наступныя вытворныя словы:

1-я мадэль: *кастрамскі, гомельскі, петрыкаўскі* (фармальных відазмяненняў з далучэннем суфікса –ск- да ўтваральных асноў не адбываецца. (Параўн.: *Кастрам-а* + -ск- = *кастрамскі*).

2-я мадэль: *вілейскі, іспанскі, японскі* (усячэнне асновы ўтваральнага (базавага) слова. (Параўн.: *Вілейк-а* + -ск- = *вілейскі*).

3-я мадэль: *уздзенскі, лёзненскі, зэльвенскі, азярышчанскі* (інтэрфіксацыя –ен-/–ан-). (Параўн.: *Узд-а* + -ск- + *уздз-ен-скі, Азярышч-а –ск- = азярышч-ан-скі*).

4-я мадэль: *віцебскі, мінскі, пінскі, смаленскі* (накладанне, аплікацыя аднолькавых спалучэнняў зычных). (Параўн.: *Віцебск* + -ск- = *віцебскі*).

5-я мадэль: *слаўгарадскі, белгарадскі, наўгародскі* (дыфузія *дс* → [*ц*]).

б-я мадэль: *маскоўскі, літоўскі, гродзенскі, дубровенскі* (чаргаванне галоснага з нулём гука ў корані). (Параўн.: *Маскв-а + -ск- = маскоўскі, Гродн-а + -ск- = гродзенскі*).

Словаўтваральная структура вытворнай асновы – суаднясенне ў вытворнай аснове двух элементаў: утваральнай асновы і словаўтваральнага фарманта: *вясёл-еньк(і), кніж-ачк(а), пра-бабул(я)*. Словаўтваральная структура – адзінства формы і зместу. З фармальнага пункту гледжання ўтваральная аснова можа быць прадстаўлена ў вытворнай аснове як у поўным выглядзе: *бел-ы → бел-енькі, пчал-а → пчал-яр*, так і ва ўсечаным: *кірава-ць → кіраў-нік, касі-ць → кась-б-а, раённы магазін → раймаг*. Акрамя ўсячэння ўтваральнай асновы (асноў), можа таксама назірацца чаргаванне ў канцы ўтваральнай асновы: *рука → ручны*; накладанне фарманта на ўтваральную аснову: *таксі + -іст → таксіст* ці інтэрфіксацыя: *канга-лез-скі*

З семантычнага пункту гледжання словаўтваральная структура ўяўляе сабой адзінства ўтваральнай асновы і значэння фарманта (якое называецца **словаўтваральным значэннем**). Словаўтваральнае значэнне можа быць канкрэтным (параўн.: *зайчык, грыбок, сааўтар*) ці адцягненым (параўн.: *бел, выхад, бег, маляванне*). Лексічнае значэнне некаторых дэрыватаў раўняецца суме значэнняў утваральнай асновы і фарманта: *невялікі* ‘адмоўе + вялікі’.

Словаўтваральныя значэнні дастаткова разнастайныя па сваіх прыметах чэшскі вучоны Мілош До’куліл размеркаваў іх па трох асноўных тыпах:

1) **транспазіцыйнае словаўтваральнае значэнне** ўласціва вытворным словам, значэнне якіх нічым не адрозніваецца ад значэння ўтваральных слоў, акрамя агульначасцінамоўнага значэння. Параўн.: *бадзёры → бадзёрасць* ‘уласціvasць ці прымета бадзёрага’, *лёгкі → лёгкасць, сіні → сінь*;

1) **мадыфікацыйнае словаўтваральнае значэнне** адзначаецца ў тых вытворных словах, значэнне якіх нязначна адрозніваецца ад значэння ўтваральных асноў. Значэнне такіх вытворных заўсёды раўняецца суме значэнняў састаўных іх частак: *домік* – ‘маленькі дом’, *журналістка* ‘жанчына-журналіст’, *коцік* ‘малы кот’.

2) **мутацыйнае словаўтваральнае значэнне** ўласціва вытворным словам, значэнне якіх істотна адрозніваецца ад значэння ўтваральных слоў: *будаўнік* ‘той, хто прафесійна будуе’, *пісьменнік* ‘той, хто піша, стварае мастацкія творы’, *ашыйнік* ‘раменьчык, які надзяваецца сабаку на шыю; аброжак’. Многія вытворныя з мутацыйным значэннем маюць семантычныя прырашчэнні.

Словаўтваральнае значэнне і словаўтваральны фармант – гэта важнейшыя элементы словаўтваральнай сістэмы. Яны характарызуюць вытворнае слова з двух бакоў: з пункту гледжання формы і з пункту гледжання зместу. Дзякуючы ім ажыццяўляецца класіфікацыя вытворных слоў і іх размеркаванне па словаўтваральных тыпах.

Словаўтваральны тып – асноўная адзінка класіфікацыі вытворных слоў; клас дэрыватаў, якія належаць да адной часціны мовы і характарызуюцца аднолькавымі словаўтваральнымі ўласцівасцямі: 1) вытворнасцю ад слоў адной часціны мовы; 2) агульным спосабам словаўтварэння; 3) тоесным словаўтваральным фармантам. Параўн.: словаўтваральныя тыпы адпрыметнікавых назоўнікаў са значэннем ‘назвы асобы, прадмета, рэчыва, для якіх характэрна прымета, названая ўтваральным словам’: *бядняк, дабрак, халасцяк, кругляк, праснак, паражняк* і адлічбніковыя назоўнікі, якія абазначаюць прадметы па іх колькаснай прымеце: *пярышак, трацяк, чацвяртак, пятак, шастак, сямак*; аддзеяслоўныя назоўнікі са значэннем ‘прадметы, прызначаныя для дзеяння, названага ўтваральным словам’: *ляжак, разак, чарпак*. Як бачым, утварэнне вытворных дадзеных словаўтваральных тыпаў адбываецца пры дапамозе суфікса *-ак- /-як-*, аднак яны маюць рознае словаўтваральнае значэнне і ўтвораны ад слоў розных часцін мовы. Пры агульнай характарыстыцы таго ці іншага словаўтваральнага тыпу ўлічваюцца наступныя яго прыметы: прадуктыўнасць/ непрадуктыўнасць, транспазіцыйны ці нетранспазіцыйны від адносінаў паміж дэрыватам і ўтваральнай асновай, тып дэрывацыі (лексічная ці сінтаксічная), для лексічнай дэрывацыі бярэцца пад увагу мадыфікацыйны ці немадыфікацыйны характар словаўтваральнага значэння.

Прадуктыўныя словаўтваральныя тыпы папаўняюцца новымі дэрыватамі (напрыклад, прыметнікі з суфіксам *-ск-/ -цк-* ці з прэфіксам *анты-*). **Непрадуктыўныя** словаўтваральныя тыпы прадстаўлены закрытымі спісамі дэрыватаў, а г.зн. не папаўняюцца новымі словамі: напрыклад, зборныя назоўнікі з суфіксам *-няк* (*дубняк, вішняк, лазняк*), адпрыметнікавыя назоўнікі са значэннем назвы асобы з суфіксам *-чак* (*весельчак, смяльчак*).

Для **транспазіцыйных словаўтваральных тыпаў** характэрна аднесенасць вытворнага слова і ўтваральнага да розных часцін мовы: *ныць* → *ныцік*, *помніць* → *помнік*, *каласаваць* → *каласавік*. Калі члены словаўтваральнай пары належаць да адной часціны мовы, то мае месца **нетранспазіцыйны** словаўтваральны тып: *бярэза* → *беразняк*, *беларус* → *беларуска*, *званіць* → *перазвоньваць*.

Сінтаксічная дэрывацыя ўстанаўліваецца ў межах транспазіцыйных тыпаў, калі вытворнае слова і ўтваральнае з’яўляюцца тоеснымі па лексічным значэнні: *сіні* → *сінь*, *белы* → *бялець*. Лексічная дэрывацыя характарызуе транспазіцыйныя і нетранспазіцыйныя словаўтваральныя тыпы ў тым выпадку, калі вытворная аснова па сваім значэнні больш складаная за ўтваральную аснову: *спяваць* → *спявак*, *спявак* → *спявачка*, *чай* → *чайнік*. Для мадыфікацыйных тыпаў лексічнай дэрывацыі характэрна такая сэнсавая суадноснасць паміж вытворным словам і ўтваральным, калі іх значэнні ўяўляюць сабой пэўную мадыфікацыю таго ці іншага паняцця: *дом* → *домік*, *белы* → *беленькі*, *пісаць* → *перапісаць*. Калі ж дэрыват (вытворнае слова) па сваім значэнні радыкальна адрозніваецца ад утваральнай асновы, то ўстанаўліваюцца немадыфікацыйныя тыпы лексічнай дэрывацыі: *дом* → *па-дамашняму*, *тыгр* → *тыгралоў*, *перапісаць* → *перапісчык*, *сіні* → *сіняк*.

У межах словаўтваральнага тыпу звычайна вылучаюцца некалькі словаўтваральных мадэлей, якія ўяўляюць сабой больш дробныя адзінкі словаўтваральнай класіфікацыі, якія выдзяляюцца з улікам дадатковых (марфаналагічных) прымет. Так словаўтваральны тып назоўнікаў са значэннем асобы, якая характарызуецца тымі ці іншымі адносінамі да прадмета, названага ўтваральнай асновай тыпу *хакей* → *хакеіст*, прадстаўлен: 1) мадэллю, дзе фармант далучаецца да ўтваральнай асновы без усякіх фармальных змен: *аўтамабіль* → *аўтамабіліст*; 2) мадэллю з марфаналагічным чаргаваннем канцавога зычнага ўтваральнай асновы: *шпага* → *шпажыст*; 3) мадэллю з накладаннем фарманта на канец ўтваральнай асновы: *рэзбі* → *рэзбіст*; 4) мадэллю з усячэннем утваральнай асновы: *самба* → *самбіст*; 5) мадэллю з інтэрфіксацыяй *алгебра* → *алгебраіст*.

Розныя словаўтваральныя тыпы з адным і тым жа словаўтваральным значэннем утвараюць **словаўтваральную катэгорыю**: *аўтамабіліст*, *кулямётчык*, *гусяр*, *піяніст*, *фабрыкант*, *табунічык*.

Словаўтваральны фармант (або дэрыватар) – элемент словаўтваральнай структуры вытворнага слова, канкрэтны сродак утварэння дэрывата ад утваральнай асновы, носьбіт словаўтваральнага значэння. Адрозніваюць афіксальныя, бязафіксныя і змешаныя словаўтваральныя фарманты.

Афіксальныя фарманты: 1) афіксы – суфіксы: *смеласць*, *лясок*, *гаспадарыць*; прэфіксы: *прамова*, *невясёлы*, *асіметрычны*, *дагаварыць*; постфіксы: *мыцца*, *які-небудзь*, *хтосьці*; 2) спалучэнне афіксаў (конфіксы), г.зн. прэфікс + суфікс: *падаконнік*, *зацішак*, ; прэфікс + постфікс: *разбегчыся*, *азірнуцца*; суфікс + постфікс сляза → *слязіцца*, *колас* → *каласіцца*.

Бязафіксныя фарманты 1) скарачэнне ўтваральнай асновы: *спецыяліст* → *спец*, *універсітэт* → *універ*, *магнітафон* → *маг*; 2) складанне кампанетаў утваральнай асновы (пры іх магчымым усячэнні), суправаджаецца строгай фіксацыяй іх паслядоўнасці ў межах утваральнай асновы і адзіным націскам: *секцыя аўто- і мотааматараў* → *аўтамотасекцыя*; 3) звужэнне словаўтваральнай парадэгмы: прым. *сталовы*, *столовая*, *столовае* → наз. *столовая*.

Змешаныя фарманты – гэта адзінства афіксальных і бязафіксных сродкаў словаўтварэння ў межах аднаго і таго ж дэрывата: напрыклад, складанне асноў + суфіксацыя (*старшакласнік*, *караблэбудаўніцтва*, *першаадкрывальнік*, *малатабоец*, *лесастэп*, *жалеабетон*).

З улікам характару словаўтваральных фармантаў адрозніваюць спосабы словаўтварэння, суфіксальны, прэфіксальны, постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны і г.д.

Словаўтваральныя афіксы – афіксы, якія выкарыстоўваюцца ў словаўтварэнні, а г.зн. утвараюць словы з новым лексічным значэннем. Па месцы размяшчэння ў слове падзяляюцца на прэфіксы (прыстаўкі): *напісаць*,

прыгарад, навечна; суфіксы: *пчалаяр, званар, настаўнік, артыстка*; інтэрфіксы: *жоўта-зялёны, лесастэп* і постфіксы: *вучыцца, хто-небудзь, штосьці*. Найбольш мнагалікімі і разнастайнымі з’яўляюцца суфіксы і прэфіксы. Канчаткі і паказчыкі неазначальнай формы дзеяслова – суфіксы *–ць, –ці, –чы* словаўтваральнага значэння не выражаюць (з’яўляюцца паказчыкамі граматычнага значэння) да ўтваральных сродкаў не адносяцца.

Словаўтваральныя слоўнікі – слоўнікі, у якіх паказана словаўтваральная структура дэрыватаў, дэманструюцца іх сувязі з утваральнай асновай і аднакаранёвымі дэрыватамі. Словаўтваральны слоўнік можа быць гнездавым ці алфавітным. У гнездавым словаўтваральным слоўніку разглядаецца ў адным слоўнікавым артыкуле ўсё гнездо аднакаранёвых слоў. Такім даведнікам з’яўляюцца “Словообразовательный словарь русского языка” А.М. Ціханава. Дадатная рыса гнездавага слоўніка заключаецца ў тым, што ў ім паказваецца паслядоўнае ўтварэнне аднаго слова ад другога ў шэрагу аднакаранёвых слоў, адлюстроўваецца асноўная асаблівасць словаўтварэння – яго ступеньчаты характар. Асноўны недахоп гнездавага слоўніка ў тым, што ў ім цяжка адшукаць неабходнае слова. Да слоўніка патрабуецца дадатак – пералік слоў у алфавітнай паслядоўнасці з указаннем старонкі, дзе гэта слова змешчана. Ёсць гнёзды, у якіх налічваецца больш за сотні слоў. Іх поўны пералік не заўсёды магчымы і не заўсёды неабходны. Калі ж узнікае патрэба высветліць структуру асобна ўзятага дэрывата, то атрымаць даведку аб ім больш зручна ў алфавітным словаўтваральным слоўніку. Асноўная адзінка алфавітнага словаўтваральнага слоўніка – не гнездо аднакаранёвых слоў, а кожнае асобнае ўтворанае слова і звязанае з ім словаўтваральнымі адносінамі ўтваральнае слова, г.зн. словаўтваральная пара. Такім даведнікам у беларускай мове з’яўляецца “Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы”, аўтарамі якога з’яўляюцца А.М. Бардовіча, М.М. Круталевіча, А.А. Лукашанца (Мн.: Беларуская навука, 2000. – 413 с.). У гэтым слоўніку вытворныя словы аб’яднаны з утваральнымі словамі пры дапамозе словаўтваральных пар. У слоўнікавым артыкуле называецца спосаб утварэння вытворнага слова, указваецца слова, ад якога яно ўтворана, адзначаюцца ўсе магчымыя змены, якія адбываюцца ў працэсе аб’яднання ў адно ўтворанае слова словаўтваральнага сродка з утваральнай асновай. Напрыклад: **бес-канфлікт-н-(ы)** – прыст-суф., ад канфлікт – Ø; **бел-а-руч-к-а** – асновасклад + суф., ад бел- (ая) рук-(а), чарг. к/ч).

Словы-амонімы падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах (*бойк(а)* – (назоўнік) – суф., ад *бі-(ць)* і ад *бі-(ц)* ца, чарг. і/ой; *бойка* (назоўнік) – суф., ад прылада *бі-(ць) масла*, чарг. і/ой; *бойк(а)* (прыслоўе) – суф., ад *бойк-(і)*, чарг. к’/к.

Словаўтварэнне: 1. Утварэнне (дэрывацыя) вытворных слоў (ці дэрыватаў) ад аднакаранёвых слоў, у выніку чаго ўтвараюцца фармальна-

сэнсавыя адносіны паміж дэрыватам і яго ўтваральнай базай: *універсітэт* → *універсітэцкі*, *саліст* → *салістка*.

2. Раздзел мовазнаўства, які вывучае словаўтваральныя адносіны ў мове, найперш праз фармальныя і сэнсавыя адносіны вытворных слоў (матывавальных) і іх ўтваральных (матывавальных). Словаўтварэнне як раздзел навукі аб мове (тое ж, што і **дэрываталогія**) цесна звязаны з лексікалогіяй і марфалогіяй, з якімі яно мае агульны аб'ект вывучэння – слова. Лексіка мовы папаўняецца ў выніку словаўтваральных працэсаў, а кожнае новае слова афармляецца па граматычных законах як пэўная часціна мовы. З фразеалогіяй сувязь: на базе ўстойлівых спалучэнняў утвараюцца новыя дэрываты (*скаліць зубы* → *скалазуб*, *кроў смакцаць* → *кывасмок*). З сінтаксісам: на базе свабодных словазлучэнняў утвараюцца новыя словы: *першы клас* → *першакласнікі*, *сінія вочы* → *сінявокі*, *будаваць караблі* → *караблебудаўніцтва*).

Адрозніваюць словаўтварэнне сучаснай беларускай мовы (ці сінхроннае) словаўтварэнне і гістарычнае (ці дыяхранічнае, дыяхроннае). Гістарычнае словаўтварэнне звязана з этымалогіяй і вывучае, калі і якім чынам у мове ўтварылася тое ці іншае вытворнае слова, як змяняліся яго фармальна-семантычныя (ці фармальна-сэнсавыя) сувязі з роднаснымі словамі, як развівалася яго словаўтваральная структура. Сінхронны словаўтваральны аналіз базуецца на жывых адносінах паміж роднаснымі словамі і не ўлічваюцца этымалагічныя сувязі, якія страціліся ў выніку развіцця мовы. Напрыклад, з пункту гледжання дыяхроннага словаўтварэння слова *снягір* было ўтворана ад назоўніка *снег* з дапамогай суфікса *-ір*; з сінхроннага пункту гледжання слова страціла жывыя сэнсавыя сувязі са словам *снег* і слова стала разглядацца як невытворнае.

Сінхроннае словаўтварэнне – параўнальна маладая галіна мовазнаўства, важную ролю ў станаўленні якой сыгралі Ф.Ф. Фартунатаў, В.С. Багародзіцкі, Р.В. Вінакур, В.У. Вінаградаў (рускія даследчыкі) Я. Карскі (беларускі даследчык); канчатковае адмежаванне словаўтварэння ад марфалогіі адбылося толькі ў 50 – 60-я гады XX ст (працы М.М. Шанскага, А.А. Земскай, А.І. Майсеева, Л.М. Шакуна, П.П. Шубы і інш.). Найбольш поўнае апісанне словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы прадстаўлена ў акадэмічных граматыках беларускай мовы: “Граматыка беларускай мовы. Т. 1. – Мн.: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1962; “Беларускай граматыцы. Ч.1. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985.

Словаўтварэнне дзеясловаў характарызуецца выкарыстаннем разнастайных дэрывацыйных сродкаў, складанасцю і шматаспектнасцю. Найбольш актыўнымі спосабамі словаўтварэння дзеясловаў з'яўляюцца суфіксальны, прэфіксальны, постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны, прэфіксальна-постфіксальны. Радзей выкарыстоўваюцца суфіксальна-постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны, складанне і прэфіксальна-складаны, зрашчэнне і зрашчэнне ў спалучэнні з суфіксацыяй..

Унутрыдзеяслоўнае словаўтварэнне – гэта найперш утварэнне трывання (перфектывацыя (закончанае трыванне) і імперфектывацыя (незакончанае трыванне), а таксама ўтварэнне розных “спосабаў дзеяслоўнага дзеяння).

Адсубстантыўныя дзеясловы ўтвараюцца звычайна суфіксальным спосабам: *гасціць, сіраець, зімаваць, начаваць, дняваць, бамбіць, вячэраць, гультайнічаць, стальярнічаць* і прэфіксальна-суфіксальным: *аснежыць, абілеціць, абязлесець, абязболиць, абнародаваць*.

Адад’ектыўныя дзеясловы таксама ўтвараюцца з дапамогай суфіксальнага спосабу: *балець, весялець, меніаць, мілаваць, пуставаць, хітраваць* і прэфіксальна-суфіксальным: *зменшыць, спрасціць, ссінець, выпраміць, напоўніць*.

Нязначная колькасць дзеясловаў утворана суфіксальным спосабам ад лічэбнікаў, займеннікаў, выклічнікаў і гукапераймальных слоў: *дваіць, траіць, чацвярыць, шасцярэць; выкаць, мыкаць, якаць; ахаць, вохкаць, гаўкаць, дзынкаць, ціўкаць*.

Прэфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад саміх дзеясловаў пры дапамозе прэфіксаў: *аб- (аба-, а-), ад- (ада-), вы-, да-, дыс-, дэ- (дэз-), з- (с-, са-), на-, над- (нада-), неда-, пад- (пада-), пера-, пра-, прад-, пры-, раз- (раза-, рас-), рэ-, са-, су-, у- (ува-), уз- (уза-, ус-)*. Як правіла, яны адносяцца да закончанага трывання: *абмазаць, аб’ехаць, адбегчы, выгнаць, дайсці, дыскваліфікаваць, дэваліфікаваць, давучыць, скупіць, ссушыць, заваяваць, наклеіць, надбудаваць, недачытаць, падаткнуць, падсунуць, падміргнуць, перабегчы, прыляцець, перайначыць, суіснаваць, разгледзець, рассяць, рэарганізаваць, увагнуць, ускалыхнуць*.

Постфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца толькі ад пераходных дзеясловаў: *мыць – мыцца, вітаць, касіцца*.

Суфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад назоўнікаў і прыметнікаў шляхам адначасовага далучэння суфікса *-і-* або *-е-* і постфікса *-ца*: *каласіцца, расіцца, слязіцца, высіцца, скупіцца, весяліцца, зелянецца, сінецца, рубцавацца, харчавацца*.

Прэфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад дзеясловаў пераважна незакончанага трывання, радзей – закончанага трывання. Прэфіксальна-постфіксальныя дзеясловы з’яўляюцца непераходнымі і адносяцца да закончанага трывання. Пры гэтым спосабе выкарыстоўваюцца прэфіксы *а- (аб-, аба-), ад- (ада-), да-, з- (с-, са-), вы-, да-, пра-, пры-, раз- (раза-, рас-), у- (ува-), уз- (ус-)* і постфікс *-ся- (-ца)*: *абазнацца, азірнуцца, адбамбіцца, адстраляцца, выгуляцца, даваявацца, скрычацца, задумацца, набедавацца, праспацца, прагаварыцца, прыгледзецца, раз’ехацца, усесіся, узбушавацца*.

Прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў: *атаварыцца, абанкруціцца, прыпазніцца, распагодзіцца, разгуляцца, раздажджыцца, паслізнуцца, перагуквацца, перасвітвацца, прыдурвацца*.

Складанне займае нязначнае месца ў сістэме дзеясловаў: *самаабслугоўвацца, самасупакойцца, самастрахавацца, паўляжаць, напаўляжаць, паўразбурыць, паўразарыць*.

Словаўтварэнне займеннікаў як часціны мовы характарызуецца прэфіксацыяй і постфіксацыяй. Вытворнымі ў беларускай мове з’яўляюцца толькі няпэўныя і адмоўныя займеннікі. Яны ўтвараюцца прэфіксальным спосабам: *нехта, абыхто, ніхто, нейкі, абыхкі, ніякі, некаторы, абыхколькі*, постфіксальным спосабам: *хтосьці (хтось), хто-небудзь, штосьці (штось), што-небудзь, якісьці (якісь), які-небудзь*. Утварэнні з постфіксам *–сь* носяць гутарковы характар. Складаныя займеннікі (зрашчэнні) узніклі шляхам аб’яднання пытальна-адносных займеннікаў з адмоўнымі (*хто-ніхто, што-нішто*) або ўказальных (*той, тое, такі*) і *сёй, сёе, сякі*, якія ў сучаснай мове асобна не ўжываюцца

Словаўтварэнне лічэбнікаў як часціны мовы характарызуецца такімі спосабамі словаўтварэння, як суфіксацыяй, у тым ліку і нулявой, а таксама складаннем.

Суфіксальным спосабам утвораны: 1) парадкавыя лічэбнікі: *трэці, чацвёрты, саракавы, мільённы*; 2) зборныя лічэбнікі: *двое, трое* (суфікс *–oj–*), *пяцёра, шасцёра, васьмёра (–ёр–), дзевяцера, дзесяцера (–ер–)*.

Нульсуфіксальным спосабам ўтвараюцца парадкавыя лічэбнікі ад колькасных, пры гэтым адбываецца, як правіла, чаргаванне канцавых зычных: *пяць – пяты, шосты, дзясяты, адзінаццаты, пяцідзясяты, трохсоты*.

Складаныя парадкавыя лічэбнікі ўтвараюцца трыма спосабамі: 1) суфіксальна-складаным (*двухтысячны, трохмільённы, пятнаццацімільярдны, двухсотсаракавы*); 2) нульсуфіксальна-складаным (*стопяцідзясяты, трохсотвасьмідзясяты, сямідзясяты*); 3) чыстым складаннем (*трыццаць, васьмы, сто пяты, дзвесце семдзясят дзявяты*).

Словаўтварэнне назоўнікаў (або **субстантыўнае словаўтварэнне**) мае шэраг асаблівасцей. Супрацьпастаўлены два віды субстантыўнага словаўтварэння – адсубстантыўнае ўтварэнне назоўнікаў (унутрысубстантыўнае словаўтварэнне) і ўтварэнне назоўнікаў ад іншых часцін мовы.

Пры ўнутрысубстантыўным словаўтварэнні шляхам суфіксацыі ўтвараюцца дэрываты з наступнымі словаўтваральнымі значэннямі: 1) ‘асоба ці прадмет – носьбіт прадметнай прыметы’: *фокуснік, паркетчык, рыбак, партрэтыст, інтрыган, весялун, жартаўнік, крыкун*; 2) ‘жаночкасць’: *студэнтка, артыстка, герцагіня, беларуска, адэсітка*; 3) ‘назвы маладых істот; дзяцей’: *звераня, кацяня, аленяня, верблюдзяня, бабраня, дзятляня*; 4) ‘адзіночнасць; сінгулятывы’: *гарошыны, пылінка, саломіна, саломінка*; 5) ‘памяншальнасць: *домік, томік, лясок, ручка, лужынка*; 7) ‘ласкальнасць; меліяратывы’: *Толік, дзядзечка, галубчык, мамачка, браточак*; 8) ‘павелічальнасць’: *дурніла, здаравіла, ручышча, даміна, звяруга, хітруга, княжыч*; 9) назвы асоб па месцы жыхарства: *мінчук, туляк, паляк, адэсіт, амерыканец, японец, віцяблянін, гамяльчанін, парыжанін, лагайчанін, рымлянін*;

10) ‘назва асобы паводле аб’екта ці прадукта іх дзейнасці’: *пчалаяр, аптэкар, баксёр, архітэктар, інструктар, банкір*; 11) ‘назвы рэчываў’: *алюмінат, нітрат, фасфат, зайчаціна, цяляціна, каніна, вапняк*; 12) адцягненай працэсуальнай прыметы’: *грукат, стукат, трэскаць*; 13) ‘асоб па сферы дзейнасці’: *гітарыст, баяніст, пушкініст, кітаіст, самбіст, таксіст, шпажыст*; 14) ‘абстрактнасць’: *бразгат, тупат, дружба, апісанне, чытанне, кармленне, варожасць, геройства, глыбіня*; 15) ‘зборнасці’: *куп’ё, звяр’ё, пер’ё, лістова і інш.* Для ўнутрысубстантыўнага словаўтварэння характэрны **прэфіксальны** спосаб: *антыгерой, антыкосмас, бессістэмнасць, дыскамфорт, закутак, звышмагутнасць, контрразведка, надзагалавак, падгрупа, неспакойперавыбары, праамерыканец, прабабка, прадзед, проціракета, рэарганізацыя, сурэжысёр, субтропікі, суперэкспрэс, супрацьцячэнне, ультрагук, экстрамода, а таксама* **прэфіксальна-суфіксальны**: *асяродак, ашыйнік, аб’едкі, антыкамарын, зацішак, міжброўе, надлоб’е, нагор’е, бязмежжа, залесе, няўмека, каляплоднік, падбярэзавік, перадгор’е, сучаснік, узлесак, падснежнік.* **Прэфіксальна-нульсуфіксальны** спосаб утварэння назоўнікаў займае нязначнае месца ў сістэме словаўтварэння субстантываў. Як правіла, яны ўтвараюцца ад назоўнікаў (*бездараж, бессань, безліч, бесцань, непагадзь*), дзеясловаў (*недатыка, непаседа, подых, покліч, посвіст, повар, поезд, помесь, сувязь, сумесь*) і радзей ад прыметнікаў (*пробель, прозалаць, просінь*).

Бязафіксным (нульсуфіксальным) спосабам утвараюцца назоўнікі пераважна ад дзеясловаў і прыметнікаў; пры гэтым у корані можа адбывацца чаргаванне галосных і канцавых зычных: *загар, плач, перашкода, піск, язда, набор, прыезд* (выражаецца значэнне апрадмечанага дзеяння), *бель, сіль, чырвань, гіль* (выражаецца апрадмечаная прымета).

Адным з прадуктыўных спосабаў утварэння назоўнікаў у сучаснай беларускай мове з’яўляецца **складанне**. У складанні выдзяляюцца **асноваскладанне**: *пешаход, галалёд, лесастэ, пустацвет, жалезабетон, самасвядомасць, санцапёк, градабой*; **складанасуфіксальны** спосаб: *байкапісец, вуглепагрузальнік, першаадкрывальнік, вогнетушыцель, мнагаборац, птушкагадоўля, сыраварня, водалячэнне, лесанасаджэнне*; словаскладанне: *яслі-сад, сон-трава, жар-птушка, прэм’ер-міністр, вагон-рэстаран, генерал-падкоўнік, плашч-палатка.*

Абрэвіяцыя (спецыфічны спосаб утварэння назоўнікаў) – гэта ўтварэнне складанаскарочаных назоўнікаў (абрэвіятур) шляхам аб’яднання ўсечаных асноў. Паводле структуры абрэвіятуры могуць утварацца: 1) пачатковых літар (ініцыяльна-літарныя абрэвіятуры): *БДУ (бэдэу), БНТУ (бээнтэу), ВДНГ (вэдээнгэ), РБ (эрбэ), СП (эспэ), СНД (эсэндэ)*; 2) з пачатковых гукаў (гукавыя абрэвіятуры): *ГУМ, ЦУМ, МАЗ, БАМ, ДАІ*; 3) з пачатковых складоў (складовыя абрэвіятуры): *лясгас, рыбгас, спецкар, філфак, гаркам*; 4) з часткі першага слова і пачатковых гукаў або літар наступнага (змешаныя абрэвіятуры): *БелСЭ, КамАЗ, педВНУ*; 5) з пачатку першага слова і поўнага другога: *педсавет, медпункт, медуніверсітэт, заапарк, жылплошча*; 6) з пачатку першага слова з канцом другога слова (тэлескапічныя абрэвіятуры ці пачаткова-канцавыя):

мапед (матавеласіпед), рацыя (радыё станцыя), ваенкамат (ваенны камісарыят).

Назоўнікі ўтвараюцца не толькі марфалагічным, а і такім спосабам, як **марфолога-сінтаксічным**. Ён уключае **субстантывацыю** – пераход іншых часцін мовы ў назоўнікі. Часцей за ўсё субстантывуюцца прыметнікі і дзеепрыметнікі, калі набываюць прадметнае значэнне: *паляўнічы, сталовая, мінулае, настаўніцкая, хворы, камандуючы, патрульны*. **Семантычны** спосаб утварэння назоўнікаў звязаны з распадам полісеміі, у выніку чаго ўзнікаюць самастойныя словы-амонімы: *ліст* ‘частка расліны’ і *ліст* ‘пісьмо’, *поўнач* ‘напрамак свету’ і *поўнач* ‘сярэдзіна ночы’.

Словаўтварэнне прыметнікаў (ці ад’ектыўнае словаўтварэнне) – утварэнне прыметнікаў ад розных часцін мовы: часцей ад назоўнікаў і дзеясловаў, радзей ад прыметнікаў, лічэбнікаў і займеннікаў. Прыметнікі ўтвараюцца прэфіксальным, суфіксальным, прэфіксальна-суфіксальным спосабамі, а таксама складаннем.

Унутрыад’ектыўнае словаўтварэнне найперш звязана з **прэфіксальным** спосабам словаўтварэння: *амаральны, сісітэматычны, антынародны, пазалетаіні, праславуты, безбілетны, звышмагутны, дапятроўскі, даледніковы, паслямайскі, пераднавагодні*.

Адсубстантыўныя і аддзеяслоўныя прыметнікі ўтвараюцца **суфіксальным**: *братаў, сынаў, мамін, чалавечы, хлебны, гліняны, акіянскі, брацкі, ткацкі, хваёвы, газавы, вячэрні, звераваты, зеленаваты, гаварлівы, маўклівы, пералівісты, звiлісты, дажджлівы, санлівы, узрыўчаты, расплыўчаты, віхлясты, блішчасты, пералівісты лянівы, раўнівы, ілжывы, гаварлівы, імклівы, задзірысты* і **прэфіксальна-суфіксальным** спосабамі: *беспілотны, бяздзетны, завоблачны, заморскі, міжбрыгадны, міжраённы, неабдымны, нястрымны, падземны, пазапланавы, перадвыбарны, прыазёрны, прыдарожны, сумесны, унутрыгаспадарчы*. Прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам прыметнікі ўтвараюцца толькі ад назоўнікаў і ўтвараюць адзін словаўтваральны тып са значэннем ‘пазбаўлены таго, што названа ўтваральным словам’: *бязвухі, бязлісты, бязногі, безбароды, безгалосы, бязрогі, бязрукі*.

Акрамя гэтых спосабаў, пры ўтварэнні прыметнікаў даволі шырока выкарыстоўваецца **складанне**, пры якім з дапамогай інтэрфікса аб’ядноўваюцца раўнапраўныя па сэнсе асновы (*бела-чырвоны, паштова-тэлеграфны, беларуска-рускі, кісла-салодкі, паўночна-заходні, асенне-зімовы, хіміка-біялагічны*) або асновы з падпарадкавальнымі адносінамі: *жыццяздольны, плацежаздольны, дугападобны, конусападобны, алеепадобны, вогнеўстойлівы, марозаўстойлівы, водатрывалы, кіслотатрывалы, цеплатрывалы* – другі кампанент у такіх прыметніках – самастойнае слова. У складаных прыметніках аб’яднанне ўтваральных асноў можа адбывацца і з дапамогай суфікса – складана-суфіксальным спосабам: *сярэдневяковы, двухпакаёвы, добрасуседскі, іншамоўны, усёмагутны, штомесячны, агульнанародны, левабярэжны, першаразрадны, чарнаморскі, вагонарамонтны, электрабудаўнічы, добразычлівы, пяціметровы*. Складана-нульсуфіксальныя

прыметнікі ўтвараюцца без суфіксаў: *чарнавокі, белазубы, двухногі, гарбаносы, сінявокі*. Прыметнікі ўтвараюцца таксама шляхам зрашчэння кампанентаў словазлучэння ў адно слова без змены іх формы. У якасці першага кампанента ўжываюцца прыслоўі, другога – прыметнікі і дзеепрыметнікі: *вечназялёны, высокаадукаваны, вышэйназваны, глыбокапаважаны, малавядомы, малазразумелы, слабаразвіты, ніжэйпамянёны, шырокавядомы, вельмішаноўны, рэдканаселены, шматабяцаючы, доўгайграючы*.

Словаўтварэнне прыслоўяў (або **адвербіяльнае словаўтварэнне**) характарызуецца практычна ўсімі афіксальнымі спосабамі. Адсубстантыўныя (адназоўнікавыя) прыслоўі ўтвараюцца **суфіксальным** спосабам: *бягом, верхам, вечарам, летам, вясной, часамі, гадамі, залтам, дабром, сілай, ранкам*. Таксама ўтвараюцца суфіксальныя прыслоўі ад прыметнікаў: *даўно, весела, багата, бедна, дзіка, сардэчна* ад лічэбнікаў: *двойчы, тройчы, аднойчы*, ад дзеясловаў: *бегма, кішма, лежма, роўма, седзьма, тайком, бягом, валам, ходам, цурком* і ад прыслоўяў: *высакавата, страшнавата, пазнавата, слабавата, нізенька, добранька, ціхутка, ціхусенька*.

Прэфіксальным спосабам прыслоўі ўтвараюцца толькі прыслоўяў з дапамогай прэфіксаў *за-, не-, на-*: *задоўга, залішне, замнога, зацемна, невысока, недалёка, няшмат, ненадоўга, назаўтра, назаўсёды, навокал, насупраць*.

Прэфіксальна-суфіксальныя прыслоўі, як правіла, утвараюцца ад назоўнікаў: *апоўначы, даверху, дахаты, зверху, скраю, злева, наперадзе, наверху, напалову, начыстату, увесну, узіму, уверсе, угары, уначы, уперадзе, адвеку*, ад прыметнікаў: *дабля, дапазна, дачыста, злева, справа, скоса, звысоку, зрэдку, насуха, налева, па-брацку, па-гаспадарску, па-чалавечы, па-воўчы, урассыпную, усяляную, улева*, ад займеннікаў: *па-вашаму, па-іхняму, па-мойму, настолькі, навошта*, ад лічэбнікаў: *надвае, натрае, удвая, утвая, учатырох, удзесяцёх, удваіх, упяцых, радзей* ад дзеясловаў: *безперастанку, безупынку, уперамешку, уперамежку, упрыкуску, навыперадкі, наперагонкі, спрасонку* і ад прыслоўяў: *патроху, памалу, падоўгу*. **Прэфіксальна-нульсуфіксальным** спосабам утвораны прыслоўі тыпу *наверх, наперад, насмерць, увосень, удзень, убок, увось, уперад, навыпуск, навыварат, наперабой, нападхват, узамен, усутыч, узамен, наўздагон, здалёк, пазарэз, няўцям*.

Назіраюцца асобныя выпадкі **складання**: *калі-нікалі, дзе-нідзе, як-ніяк*; складанне з суфіксацыяй: *штоночы, штодня, штолета, самаходам, самавукам, век-векам, чын-чынам*; складанне з нулявой суфіксацыяй: *штодзень, ўтоноч, штовечар*. Адзінкавыя прыслоўі ўтвораны прэфіксальна-нульсуфіксальна-складаным спосабам: *крыж-накрыж, перш-наперш, шыварат-навыварат*.

Спосабы словаўтварэння – класы вытворных слоў, якія супрацьпастаўляюцца характарам словаўтваральнага фарманта. В.У. Вінаградаў размяжоўваў:

1) **марфалагічны** (дакладней, марфемны, г.зн. афіксальны) спосаб словаўтварэння – суфіксальны: *пчала* → *пчалар*, прэфіксальны: *шмат* *няшмат*, *бегчы* → *пабегчы*, суфіксальна-прэфіксальны: *плячо* → *паплечнік*, *сіла* → *асілак*, *бяссуфіксны*: *глухі* → *глуш*;

2) **лексіка-семантычны** спосаб словаўтварэння – расшчапленне мнагазначнага слова на амонімы: *тытан* ‘чалавек вялікага таленту, надзвычайнага розуму’ і *тытан* ‘вялікі кіпяцільнік для вады’;

3) **лексіка-сінтаксічны** спосаб словаўтварэння – зрашчэнне двух ці некалькі лексічных адзінак: *сего дня* → *сёння*;

4) **марфалага-сінтаксічны** спосаб словаўтварэння – пераход слова з адной часціны мовы ў другую: дзеепрысл. *дзякуючы* → прыназоўнік *дзякуючы*.

Гэта сістэма была затым развіта і дапоўнена М.М. Шанскім. У 60 – 70 гады класіфікацыя спосабаў словаўтварэння радыкальна перагледжана: многія выпадкі лексіка-семантычнага, лексіка-сінтаксічнага і марфалага-сінтаксічнага словаўтварэння прызнаны фактамі гісторыі мовы.

З улікам характару словаўтваральных фармантаў у беларускай мове, як і ў рускай мове, існуюць наступныя спосабы сінхроннага словаўтварэння:

1) **афіксальныя** спосабы: прэфіксальны, суфіксальны (у тым ліку і нулявая суфіксацыя), постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны, прэфіксальна-постфіксальны, суфіксальна-постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны;

2) **бязафіксныя** спосабы: канверсія, складанне (у тым ліку чыстае складанне, абрэвіяцыя, словаскладанне, зрашчэнне);

3) **змешаныя** спосабы словаўтварэння (узаемадзеянне афіксальных і бязафіксных словаўтваральных сродкаў у якасці фарманта): суфіксальна-складаны, складанне з прэфіксацыяй і суфіксацыяй, скарачэнне з суфіксацыяй.

Субморф – частка кораня, якая знешне падобная на афікс, але пазбаўленая свайго значэння і таму не вычляняецца ў якасці самастойнага элемента марфемнай структуры слова: *агурок* і *званок*, *канец* і *ганец*, *ручка* (дзвярэй) і *ручка* (памянш.-ласк. частка цела). Субморфы з’яўляюцца цікавымі для марфаналогіі, паколькі ў іх назіраюцца тыя ж чаргаванні, што і ў аманімічных ім афіксах; параўн.: *агурок* – *агурка*, *агурочак* і *званок* – *званка*, *званочак*, *званы*.

Суфікс (ад лац. *suffixus* ‘прымацаваны’) – афіксальная марфема, размешчаная ў слове пасля кораня ці пасля іншага суфікса: *маўк-лів-ы*, *маўк-лів-асць*, *мысл-енн-е*, *мысл-і-цель*. Адрозніваюць словаўтваральныя і словазменныя суфіксы. **Словаўтваральныя суфіксы** (ці **дэрывацыйныя**) з’яўляюцца як самастойным сродкам словаўтварэння, так і састаўной часткай комплекснага словаўтваральнага фарманта (прэфіксальна-суфіксальны, суфіксальна-постфіксальны, прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальны, суфіксальна-складаны спосабы словаўтварэння, а таксама складанне з суфіксацыяй, зрашчэнне з суфіксацыяй, скарачэнне з суфіксацыяй).

Словазменныя (ці формаўтваральныя, рэляцыйныя) суфіксы служаць для ўтварэння граматычных форм слова: *чытаць, чытаў, чыталі, чытаючы, прачытаўшы*.

Суфіксальна-постфіксальны спосаб словаўтварэння – афіксальны спосаб утварэння дзеясловаў, калі ў якасці фарманта выкарыстоўваецца функцыянальнае адзінства суфікса і постфікса: *калас → каласіца, парася → парасіца, дзіця → дзяцініца, кучаравы → кучаравіца, сіні → сінецца, харч → чарчаванца*.

Суфіксальна-складаны спосаб словаўтварэння (ці складанне з суфіксацыяй) – змешаны спосаб словаўтварэння, калі складанне ўтваральных асноў суправаджаецца суфіксацыяй. Выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назоўнікаў (*вогнетушыцель, мінашукальнік, браняносец, палкаводзец, мясарубка, вадакачка, формаўтварэнне*), прыметнікаў (*левабярэжны, іншаземны, сямірुблёвы, вагонабудаўнічы, добразычлівы, тагачасны, усебаковы*) і прыслоўеў (*самаходам, мімаходам, самавукам, мімалётам*).

Суфіксальны спосаб словаўтварэння (ці суфіксацыя) – адзін з найбольш прадуктыўных афіксальных спосабаў словаўтварэння, пры якім словаўтваральным фармантам з’яўляецца суфікс. Характэрны для ўтварэння назоўнікаў (*адэсіт, баяніст, сяброўка, пчаляр, банкір, дэканат, стукат, фасфарыт, бранхіт, журналіст, білінгвіст, лацінізм, навучэнец, сочынец, спажывец, жыццё, ліхач*), прыметнікаў (*вячэрні, мінскі, школьны, вясновы, асенні, вераснёўскі, бацькаў, лісіны, ластаўчын, зімовы, ткацкі, шавецкі, жартаўлівы, фанабэрысты*), лічэбнікаў (*двое, трое, пяцёра, сямёра*), дзеясловаў (*гаспадарыць хітрыць, сохнуць, падтрымліваць, акупіраваць, фінансаваць, пілаваць, дзынкаць, рыхліць*), прыслоўяў (*вясной, летам, аднойчы, ранавата, густа, цёмна, бягом, рашуча*). Разнавіднасцю дадзенага спосабу з’яўляецца нулявая суфіксацыя (*сінь, бель, выхад, выкуп, крык, пяты, сёмы, залаты*).

Усячэнне марфемы – з’ява марфатактыкі, сутнасць якой заключаецца ў тым, што корань ці афікс утваральнай асновы пад уплывам далучальнага да яе словаўтваральнага афікса застаецца ў складзе вытворнага слова ў скарачаным выглядзе. Выкарыстоўваецца як дадатковы сродак фармальнага супрацьпастаўлення вытворнага і ўтваральнага слова.

Пры частковым усячэнні марфемы скарачаецца канцавая фанема ўтваральнай асновы: *навуча-(ц)/ца/ → навучэнец, набліжа-(ць) → набліжэнне*. Поўнае ўсячэнне марфемы (рэдукцыя той ці іншай марфемы да нуля) характэрна для афіксаў у такіх выпадках, як *навучэнец → навучэнка, італьянец → італьянка, сацыялізм → сацыяліст*.

Флексія (ад лац. *flexio* ‘гнуткасьць’) (канчатак) – словазменны афікс, пры дапамозе якога ўтвараюцца не новыя словы, а граматычныя (сінтаксічныя) формы аднаго і таго ж слова: кніг-а, кніг-і, кніз-е, кніг-ай Флексіі ўжываюцца на канцы слова і замыкаюць марфемны рад, за выключэннем слоў, у склад якіх уваходзяць постфіксы тыпу *мы-л-і-ся*, *куп-а-е-цца*, *хт-о-небудзь*, *шт-о-сьці*. Флексіі не ўваходзяць у аснову слова і не дапаўняюць яго лексічнага значэння. Флексіі – марфемы комплексныя, парадыгматычныя. Ужываюцца толькі ў тых словах, якія маюць формы словазмянення (скланяюцца або спрагаюцца): назоўніках, прыметніках, лічэбніках, займенніках і дзеясловах. Не ўжываюцца флексіі ў прыслоўях, прэдыкатывах – безасабова-прэдыкатыўных словах, у мадальных і службовых словах (за выключэннем звязак), у выклічніках і гукапераймальных словах. У словах тыпу *лісØ – ліс-а*, *кум Ø – кум-а* флексія выступае як сінкрэтычная марфема, паколькі яна выражае і граматычнае значэнне, і служыць для абазначэння прадстаўнікоў мужчынскага і жаночага полу.

Формаўтваральны суфікс – словазменны афікс, які выкарыстоўваецца для ўтварэння форм дзеяслова, прыметніка, прыслоўя і прэдыкатыва (безасабова-прэдыкатыўных слоў) і размешчаны ў словаформе перад канчаткам (калі яно ёсць). У адрозненне ад канчаткаў, якія звычайна выражаюць адначасова некалькі значэнняў (напрыклад, ‘род + лік+ склон’), формаўтваральныя суфіксы валодаюць цэласнай семантыкай. Па сваёй функцыі яны супастаўляльныя з дапаможнымі словамі ў складзе аналітычных словаформ; параўн.: *разумнейшы – больш разумны, самы разумны, чытаў – буду чытаць*). Формаўтваральныя суфіксы, як правіла, характарызуюць не асобную словаформу, а шэраг словаформ, якія складаюць тую ці іншую прыватную парадыгму ў складзе агульнай словазменнай парадыгмы дадзенай лексемы (напрыклад: прыватную парадыгму прошлага часу ці параўнальнай ступені).

Да ліку формаўтваральных суфіксаў адносяцца: 1) *-ць, -ці, -чы* ў інфінітывах (*гаварыць, несці, бегчы*); 2) *-ў, -л- і Ø* у дзесловах форм прошлага часу (*гаварыў, гаварылі, нёсØ*); 3) *-і, -ы і Ø* ў формах заагальнага ладу (*нясі, бяры, кінь*); 4) *-уч-/ -юч-, -ач-/ яч, -ан-, ен-, -н-, -т-, -л-, -ом-, -ем-/ -ём-* у дзеепрыметнікавых формах дзеяслова (*нержавеючы (метал), дрыжачы (гук), заснежаны, вызвалены, прачытаны, накрыты, пажарцы, вядомы, кіруемы, знаёмы*); 5) *-учы/ -ючы, -ачы/ -ячы, -ўшы/ -шы* у дзеепрыслоўных формах дзеяслова (*нішчы, чытаючы, сочачы, помнячы, напісаўшы, прывалокшы*); 6) *-ейш/ -эйш, -ш-* у простых формах вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў; 7) *-ей/ -эй, -ш* у простых формах вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў і прэдыкатываў (безасабова-прэдыкатыўных словах).

Чаргаванне фанем (альтэрнацыя; марфаналагічнае ці граматычнае чаргаванне) – не абумоўленыя фанетычнай пазіцыяй змены фанемнага складу аламорфаў тыпу < дз’// дж > у *вадзіць – ваджу*, якія з’яўляюцца дадатковым

фармальным сродкам, што выкарыстоўваецца ў словазмяненні і словаўтварэнні і вывучаецца марфаналогіяй.

Чаргаванні адрозніваюцца: 1) па характары чаргуючых фанем – чаргаванні галосных і зычных: < о // а > (*возера – азёрны*), < к // ч > (*пяку – пячэш*); 2) па пазіцыі ў марфеме – чаргаванні на марфемным стыку: < с' // ш > (*насіць – нашу*) і ўнутры марфемы: < о // Ø > (*сон – сну*); 3) па прымеце прадуктыўнасці: прадуктыўныя < г // ж > (*бераг – беражок*) і непрадуктыўныя: < з // т > (*неўроз – неўратычны*).

Асноўныя **чаргаванні зычных** у беларускай мове: 1) зубныя з прырэдняязычнымі і шыпячымі: < т // ц' // ч' > (*свет – свяціць – свячу*), < д // дз' // дж > (*хада – хадзіць – хаджу*), < с // с' // ш > (*каса – касіць – кашу*), < з // з' // ж > (*воз – вазіць – вазу*), < ц' // ч > (*плаціць – плачу*); 2) заднеязычныя з прырэдняязычнымі і шыпячымі: < к // к' // ч > (*рука – рукі – ручны*), < г // г' // ж > (*бераг – берагі – беражкі*), < х // х' // ш > (*суха – сухі – суш*); 3) губныя са спалучэннем “губны + л”: < б // б' // бл' > (*любоў – любіць – люблю*), < п // п' // пл' > (*тупы – затупіць – затуплены*), < в // в' // ўл' > (*ловы – лавіць – улоўлены*), < ф // ф' // фл' > (*графа – графіць – графлю*), < м // м' // мл' > (*корм – карміць – кармленне*); 4) спалучэнне прырэдняязычных зубных, якія чаргуюцца са спалучэннем шыпячых: < ст // с'ц' // шч > (*чысты – чысіць – чышчу*), < зд // з'д' // дж > (*язда – ездзіць – еджу*), чаргаванне спалучэння < ск // шч > (*паласкаць – палашчу*). У запазычаных марфемах: < з // з' // т > (*неўроз – (у) неўрозе – неўратычны*), < с // с' // т > (*рэфлекс – рэлексія – рэфлектны*), < д // з' > (*прэтэндэнт – прэтэнзія*), < т // ц' // ц > (*карэктар – карэктіроўка – карэкцыя*), < к // ц > (*правакатар – правацыраваць*; параўн.: у спрадвечна беларускіх марфемах: *мастак – мастацкі*), < н' // з' > (*транспаніраваць – транспазіцыя*), < з // Ø > (*дэзынфармацыя – дэцэнтралізацыя*), < н // Ø > (*інварыянтны – ірацыянальны*) і інш.

Асноўныя **чаргаванні галосных** у беларускай мове: 1) < о // а > (*горад – гарадскі*), < э // а > (*рэкі – рачны, лес – лясны*), < е // і > (*кветкі – квітнець*), < э // а // о > (*несці – насіць – носіць*), < о // у // ы > (*сохнуць – сухі – засыхаць*), < о // і // э // а > (*збор – збіраць – выбіраць – забяраць*), < о // Ø > (*сон – сны*), < э // Ø > (*дзень – дня*), < о // ы > (*кроў – крывава*).

Члянімасць – здольнасць слова (словаформы) выдзяляць у сваёй марфемнай структуры як мінімум два значымыя кампаненты, г. зн. разбівацца на марфемы. Члянімасць – асноўнае паняцце марфемнага аналізу, якое непасрэдна звязана з паняццем вытворнасці як цэнтральным паняццем словаўтваральнага аналізу.

Адрозніваюць члянімасць слова (словаформы) і члянімасць асновы. Напрыклад, словы *тут, дзе, або, ура* – нечлянімыя. Словы *дом і домік* – члянімыя: выдзяляюцца аснова і флексія; аснова першага слова нечлянімая, у аснове другога слова ёсць карань *дом-* і словаўтваральны суфікс *-ік*, а значыць аснова члянімая. Члянімыя асновы тыя, у якіх, апрача караня, вычляняецца яшчэ хоць адзін афікс (канчаткі і формаўтваральныя суфіксы ў аснову не ўваходзяць): *прыгарад, школьн(ы), прыямлі(ц)ца*. Нечлянімыя асновы – гэта

асновы, якія складаюцца з адной марфемы (як правіла, караня): *галав(а)*, *дом*, *дарог(а)*, *калі*. Паводле члянiмасцi асноў словы размяркоўваюцца на тры групы: 1) словы з асновай, якая ўжываецца ў iншых словах, i афіксам, які выкарыстоўваецца ў iншых словах, тыпу *загад-чык*, *вяз-к(і)*, *суш-к (а)*; 2) словы з асновай, якая ўжываецца ў iншых словах, i ўнікальным афіксам, *нав-ічок*, *пашт-амт*, *пап-аддз(я)*; 3) словы з асновай, якая не сустракаецца ў iншых словах, i афіксам, які ўжываецца ў iншых словах, тыпу *мал-ін(а)*, *аспір-ын*. У словах 1-й групы члянэнне найбольш выразнае, самi марфемы надзелены выразна-акрэсленым значэннем, а самi словы з'яўляюцца ўзорам для ўтварэння новых слоў. Такая група слоў i члянiмая i вытворная. Словы 2-й i 3-й груп з'яўляюцца члянiмымі, але невытворнымі.

Паняццi члянiмасцi /нечлянiмасцi, вытворнасцi /невытворнасцi не заўсёды супадаюць. Напрыклад, аснова слова *сiнь* вытворная, але нечлянiмая; яна раўняецца аднаму караню. I наадварот, асновы слоў тыпу *піса-ць*, *чыта-ць*, *ляжа-ць* з'яўляюцца члянiмымі, але невытворнымі. Паняцце члянiмасцi шырэйшае за паняцце вытворнасцi. Часцей вытворная аснова з'яўляецца члянiмай, але не кожная члянiмая аснова вытворная.

Чыстае складанне (складанне ў вузкім сэнсе) – аб'яднанне ў саставе вытворнага слова некалькі ўтваральных у поўным выглядзе, звычайна суправаджаемае iнтэрфіксацыяй: *гразеводалячэбніца*, *сарвігалава*; радзей без iнтэрфіксаў: *пяцьдзясят*, *прэм'ер-міністр*. Шляхам складання ўтвараюцца назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы i лічэбнікі: *гукарэжысёр*, *вадаправод*, *руска-беларускі*, *чырвона-белы*, *шаўкавіста-мяккі*, *злоўжываць*, *самаўзгарацца*, *пяцьсот*.

Тэматыка **пытанняў да калёквіума па раздзелах “Марфеміка.** **Марфаналогія”**

1. Марфеміка як раздзел мовазнаўства. Прадмет i задачы марфемікі, яе сувязь з iншымі раздзелаў мовазнаўства.
2. Марфема як мінімальная значымая частка слова. Дыферэнцыяльныя i iнтэгральныя адзнакі марфем.
3. Месца марфемы ў сістэме адзінак розных узроўняў мовы: фанема i марфема, склад i марфема, слова i марфема, словазлучэнне i марфема, сказ i марфема.
4. Прынцыпы класіфікацыі марфем, разнавіднасці марфем.
5. Афіксальныя марфемы, іх віды i асаблівасці.
6. Каранёвыя марфемы i іх асаблівасці. Свабодныя i звязаныя карані.
7. Прэфіксы як службовыя марфемы, іх функцыі.
8. Суфіксы як службовыя марфемы, іх функцыі.
9. Постфіксы , іх функцыі i значэнне. Сістэма постфіксальных марфем у беларускай мове.
10. Флексіі (канчаткі), іх функцыі.
11. Конфіксы (цыркумфіксы), іх функцыі.

12. Унікальныя часткі слоў. Асемантычныя часткі слоў.
13. Марфемы пераходнага тыпу (афіксоіды), іх разнавіднасці.
14. Марфемная структура слоў у беларускай мове. Спосабы выдзялення і размежавання марфем у слове (словаформе).
15. Нулявыя марфемы, сістэма нулявых марфем у беларускай мове і іх значэнні.
16. Паняцце асновы слова і словаформы. Суплетыўныя асновы.
17. Члянімыя і нечлянімыя, вытворныя і невытворныя асновы.
18. Рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя марфемы.
19. Сістэмна-семантычныя адносіны марфем (мнагазначнасць, аманімія, сінанімія).
20. Экспрэсіўна-стылістычныя функцыі марфем у беларускай мове.
21. Марфемная структура назоўнікаў з гемінатыўнымі зычнымі і слоў іншамоўнага паходжання.
22. Марфемная структура прыметнікаў (прыналежаных, з марфалагічным падваеннем, складаных, поўных і кароткіх форм, форм ступеней параўнання).
23. Марфемная структура складаных лічэбнікаў.
24. Марфемная структура дзеяслова (асабовых форм, форм загаднага ладу і інфінітыва).
25. Марфемны аналіз слова, яго спецыфіка і задачы. Адрозненне марфемнага аналізу слова ад словаўтваральнага.
26. Этымалагічны аналіз слова і яго спецыфіка.
27. Прадмет і задачы марфаналогіі, асноўныя паняцці марфаналогіі, яе адзінкі.
28. Фанемная структура марфем у беларускай мове.
29. Гукавыя змены ў межах марфемы. Морф і марфема, іх суадноснасць. Марфаналагічны рад.
30. Аламорфы і варыянты марфем. Паняцце субморфаў (квазімарфемы).
31. Марфаналагічныя працэсы на марфемным стыку. Усячэнне і нарашчэнне асноў. Накладанне (гаплалогія, сумяшчэнне морфаў).
32. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слова (апрошчанне, перараскладанне, ускладненне, дыфузія, дэкарэляцыя). Тлумачэнне гістарычных змен пры марфемным і этымалагічным аналізе слоў.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба. — Мн., 1985, с. 214 – 353.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча.—Мн., 1994.
3. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. — М., 1959.
4. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование.— М., 1973
5. Карский Е.Ф. Белорусы. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. — М., 1956.

6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. — М., 1977.
7. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. — Л-д., 1987.
8. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. — М., 1984.
9. Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню.— Мн., 1978.
10. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум.— Мн., 2003.
11. Потиха З.А. Современное русское словообразование. — М., 1970.
12. Прыгодзіч М.Р. Словаскладанне ў беларускай мове. — Мн., 2000.
13. Скорнякова М.Ф. Морфемный и словообразовательный анализ (Учебно-справочное пособие) / Для студентов-заочников. — М., 1981.
14. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча. — Мн., 1997.
15. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі. — Мн., 1977.
16. Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мн., 1972.
17. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. — М., 1977.
18. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. — Мн., 1978.
19. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.
20. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія.— Мн., 1987.

Тэматыка

пытанняў да прамежкавага заліку па раздзеле “Словаўтварэнне”

1. . Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы словаўтварэння, сувязь з іншымі раздзелаў мовазнаўства.
2. . Словаўтваральная структура слова. Множнасць словаўтваральнай структуры слова.
3. Вытворнае (матываванае) слова, яго фармальна-семантычныя сувязі з аднакаранёвымі словамі. Паняцце вытворнасці і яго суадноснасць з паняццем чляннасці.
4. Спосабы ўтварэння і іх класіфікацыя ў мове.
5. Дыяхронныя спосабы словаўтварэння: лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны.

6. Разнавіднасці афіксальнага словаўтварэння (прэфіксальнае, суфіксальнае, постфіксальнае).
7. Калькаванне як асобы тып утварэння слоў.
8. Нульсуфіксальнае словаўтварэнне, яго сутнасць і месца ў сістэме сінхроннага словаўтварэння.
9. Камбінаваныя спосабы афіксальнага словаўтварэння. Адваротнае словаўтварэнне.
10. Аснова- і словаскладанне ў беларускай мове.
11. Абрэвіяцыя як разнавіднасць складання. Структурныя тыпы абрэвіатур.
12. Паняцце словаўтваральнага значэння, яго разнавіднасці.
13. Словаўтваральная пара і асаблівасці яе структурна-семантычнай арганізацыі.
14. Словаўтваральны ланцужок і асаблівасці яго структурна-семантычнай арганізацыі.
15. Словаўтваральны тып, яго адзнакі. Прадуктыўнасць словаўтваральнага тыпа.
16. Словаўтваральная мадэль, яе паняцце. Словаўтваральная катэгорыя.
17. Словаўтваральнае гняздо, асаблівасці яго структурна-семантычнай арганізацыі.
18. Словаўтваральная парадыгма, асаблівасці яе структурна-семантычнай арганізацыі.
19. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння назоўнікаў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных назоўнікаў.
20. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных прыметнікаў.
21. Асаблівасці словаўтварэння лічэбнікаў і займеннікаў у беларускай мове.
22. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння дзеясловаў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных дзеясловаў.
23. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння прыслоўяў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных прыслоўяў.
24. Паняцце словаўтваральнай нормы, праблема нормы на сучасным этапе.
25. Словаўтваральны аналіз, яго спецыфіка.
26. Словаўтваральныя сродкі беларускай мовы, іх характарыстыка. Словаўтваральны фармант.
27. Марфатактыка. Спалучальнасць (валентнасць) словаўтваральных сродкаў.
28. Словаўтваральныя і марфемныя слоўнікі сучаснай беларускай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба. — Мн., 1985, с. 214 – 353.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча.—Мн., 1994.
3. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. — М., 1959.
4. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование.— М., 1973
5. Карский Е.Ф. Белорусы. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. — М., 1956.
6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. — М., 1977.
7. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. — Л-д., 1987.
8. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. — М., 1984.
9. Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню.— Мн., 1978.
10. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум.— Мн., 2003.
11. Потиха З.А. Современное русское словообразование. — М., 1970.
12. Прыгодзіч М.Р. Словазкладанне ў беларускай мове. — Мн., 2000.
13. Скорнякова М.Ф. Морфемный и словообразовательный анализ (Учебно-справочное пособие) / Для студентов-заочников. — М., 1981.
14. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча. — Мн., 1997.
15. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі. — Мн., 1977.
16. Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мн., 1972.
17. Улукханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. — М., 1977.
18. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. — Мн., 1978.
19. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.
20. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналягія. Марфалогія.— Мн., 1987.

**Пытанні да экзамену
 (“Сучасная беларуская мова: Марфеміка. Марфаналягія.
 Словаўтварэнне”)**

1. Марфеміка як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы марфемікі, яе сувязь з іншымі раздзеламі мовазнаўства.
2. Марфема як мінімальная значымая частка слова. Дыферэнцыяльныя і інтэгральныя адзнакі марфем.
3. Месца марфемы ў сістэме адзінак розных узроўняў мовы: фанема і марфема, склад і марфема, слова і марфема, словазлучэнне і марфема, сказ і марфема.
4. Прынцыпы класіфікацыі марфем, разнавіднасці марфем.
5. Афіксальныя марфемы, іх віды і асаблівасці.
6. Каранёвыя марфемы і іх асаблівасці. Свабодныя і звязаныя карані.
7. Прэфіксы як службовыя марфемы, іх функцыі.
8. Суфіксы як службовыя марфемы, іх функцыі.
9. Постфіксы, іх функцыі і значэнне. Сістэма постфіксальных марфем у беларускай мове.
10. Флексіі (канчаткі), іх функцыі.
11. Конфіксы (цыркумфіксы), іх функцыі.
12. Унікальныя часткі слоў. Асемантычныя часткі слоў.
13. Марфемы пераходнага тыпу (афіксоіды), іх разнавіднасці.
14. Марфемная структура слоў у беларускай мове. Спосабы выдзялення і размежавання марфем у слове (словаформе).
15. Нулявыя марфемы, сістэма нулявых марфем у беларускай мове і іх значэнні.
16. Паняцце асновы слова і словаформы. Суплетыўныя асновы.
17. Члянiмыя і нечлянiмыя, вытворныя і невытворныя асновы.
18. Рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя марфемы.
19. Сістэмна-семантычныя адносіны марфем (мнагазначнасць, аманімія, сінанімія, антанімія).
20. Экспрэсіўна-стылістычныя функцыі марфем у беларускай мове.
21. Марфемная структура назоўнікаў з гемінатыўнымі зычнымі і слоў іншамоўнага паходжання.
22. Марфемная структура прыметнікаў (прыналежных, з марфалагічным падваеннем, складаных, поўных і кароткіх форм, форм ступеней параўнання).
23. Марфемная структура складаных лічэбнікаў.
24. Марфемная структура дзеяслова (асабовых форм, форм заагднага ладу і інфінітыва).
25. Марфемны аналіз слова, яго спецыфіка і задачы. Адрозненне марфемнага аналізу слова ад словаўтваральнага.
26. Этымалагічны аналіз слова і яго спецыфіка.
27. Прадмет і задачы марфаналогіі, асноўныя паняцці марфаналогіі, яе адзінкі.
28. Фанемная структура марфем у беларускай мове.
29. Гукавыя змены ў межах марфемы. Морф і марфема, іх суадноснасць. Марфаналагічны рад.
30. Аламорфы і варыянты марфем. Паняцце субморфаў (квазімарфемы).
31. Марфаналагічныя працэсы на марфемным стыку. Усячэнне і нарашчэнне асноў. Накладанне (гаплалогія, сумяшчэнне морфаў).

32. Гістарычныя змены ў марфемнай структуры слова (апрошчанне, перараскладанне, ускладненне, дыфузія, дэкарэляцыя). Тлумачэнне гістарычных змен пры марфемным і этымалагічным аналізе слоў.
33. Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы словаўтварэння, сувязь з іншымі раздзелаў мовазнаўства.
34. Словаўтваральная структура слова. Множнасць словаўтваральнай структуры слова.
35. Вытворнае (матываванае) слова, яго фармальна-семантычныя сувязі з аднакаранёвымі словамі. Паняцце вытворнасці і яго суадноснасць з паняццем чляннасці.
36. Спосабы ўтварэння і іх класіфікацыя ў мове.
37. Дыхронныя спосабы словаўтварэння: лексіка-семантычны, лексіка-сінтаксічны, марфалага-сінтаксічны.
38. Разнавіднасці афіксальнага словаўтварэння (прэфіксальнае, суфіксальнае, постфіксальнае).
39. Калькаванне як асобы тып утварэння слоў.
40. Нульсуфіксальнае словаўтварэнне, яго сутнасць і месца ў сістэме сінхроннага словаўтварэння.
41. Камбінаваныя спосабы афіксальнага словаўтварэння. Адваротнае словаўтварэнне.
42. Аснова- і словаскладанне ў беларускай мове.
43. Абрэвіяцыя як разнавіднасць складання. Структурныя тыпы абрэвіатур.
44. Паняцце словаўтваральнага значэння, яго разнавіднасці.
45. Словаўтваральная пара і асаблівасці яе структурна-семантычнай арганізацыі.
46. Словаўтваральны ланцужок і асаблівасці яго структурна-семантычнай арганізацыі.
47. Словаўтваральны тып, яго адзнакі. Прадуктыўнасць словаўтваральнага тыпа.
48. Словаўтваральная мадэль, яе паняцце. Словаўтваральная катэгорыя.
49. Словаўтваральнае гняздо, асаблівасці яго структурна-семантычнай арганізацыі.
50. Словаўтваральная парадыгма, асаблівасці яе структурна-семантычнай арганізацыі.
51. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння назоўнікаў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных назоўнікаў.
52. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння прыметнікаў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных прыметнікаў.
53. Асаблівасці словаўтварэння лічэбнікаў і займеннікаў у беларускай мове.
54. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння дзеясловаў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных дзеясловаў.

55. Асноўныя спосабы і асаблівасці словаўтварэння прыслоўяў у беларускай мове. Мадыфікацыйныя, транспазіцыйныя і мутацыйныя значэнні вытворных прыслоўяў.
56. Паняцце словаўтваральнай нормы, праблема нормы на сучасным этапе.
57. Словаўтваральны аналіз, яго спецыфіка.
58. Словаўтваральныя сродкі беларускай мовы, іх характарыстыка. Словаўтваральны фармант.
59. Марфатактыка. Спалучальнасць (валентнасць) словаўтваральных сродкаў.
60. Словаўтваральныя і марфемныя слоўнікі сучаснай беларускай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба. — Мн., 1985, с. 214 – 353.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча.—Мн., 1994.
3. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. — М., 1959.
4. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование.— М., 1973
5. Карский Е.Ф. Белорусы. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. — М., 1956.
6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. — М., 1977.
7. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. — Л-д., 1987.
8. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. — М., 1984.
9. Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню.— Мн., 1978.
10. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум.— Мн., 2003.
11. Потиха З.А. Современное русское словообразование. — М., 1970.
12. Прыгодзіч М.Р. Словаскладанне ў беларускай мове. — Мн., 2000.
13. Скорнякова М.Ф. Морфемный и словообразовательный анализ (Учебно-справочное пособие) / Для студентов-заочников. — М., 1981.
14. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча. — Мн., 1997.
15. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назойнікі. — Мн., 1977.
16. Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мн., 1972.

17. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. — М., 1977.
18. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. — Мн., 1978.
19. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.
20. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія.— Мн., 1987.

С Л О Ў Њ І К І

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
2. Бардовіч А. М., Круталевіч М. М., Лукашанец А. А. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы. — Мн., 2000.
3. Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы.— 2-е выд.— Мн., 1989.
4. Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў / У 2-х т. — Мн., 1999.
5. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. — М., 1987.
6. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка.— М., 1986.
7. Потиха З.А. Школьный словарь строения слов русского языка.— М., 1987.
8. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — 3-е изд. — М., 1985.
9. Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. — М., 1979.
10. Русско-белорусский словарь: В 3-х т. — 4-е изд. — Мн., 1993.
11. Словарь иностранных слов. — 18-е изд. — М., 1989.
12. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. / Пад рэд. М. В. Бірылы. — Мн., 1987.
13. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. — Мн., 1990.
14. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т.— М., 1985.
15. Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. — 2-е изд. — М., 1991.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мн., 1977 – 1984.
17. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка.— 2-е изд. — М., 1971.
18. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В.У.Мартынава.— Вып. 1 – 8. — Мн., 1978 – 1993.

КОМПЛЕКСНЫЯ ЗАДАННІ І ТЭКСТЫ ДЛЯ САМАСТОЙНАЙ РАБОТЫ

1. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з нормамі арфаграфіі і пунктуацыі.

Кніга звычайна становіцца цудам і св...тыняй для чытача ўжо з маленства. З намі каліс...ці было тое самае. (Па)першае кніг у вёсцы было малавата а (па) другое кніга нам зам...няла ўсё і тэатр і кіно і радыё і тэлебачанне. Кніга для нас была менавіта св...тыняй сапраўдным цудам. Цікавую кнігу на простае і зразумелае роднай мове я чытаў і перачыт...ваў многа разоў насіў яе за пазухай каля сэр...ца пасучы карову ў полі хаваў пад падушку кладучыся спаць (а раптам ды прападзе (ў) ночы!).

Адной з такіх кніг і быў для мяне ў тых гадах зборнік Міхася Лынькова “Выбраныя апавяданні” выдадзены ў серыі “Школьная бібліятэка”. Уражанне на мяне ён зрабіў (не)звычайнае і не толькі зместам драматычным і трагічным лёсам герояў але і самім пісьмом характарам малюнкаў і вобразаў складам і ладам мастацкай мовы.

А недзе ў самым пачатку сорак пятага ў першую пасля трох гадоў акупацыі спакойную зіму, я прынёс з вясковай (хаты) чытальні новы зборнік ужо знаёмага мне аўтара “Астап” (не)вялічкі кішэннага фармат... томік у мяккай вокладцы на шэрай грубаватай паперы. Было холадна і голадна і я чытаў гэты томік на печы пры малюсен...кай зробленай з пэтэраўскага патрон... газнічцы. Кніг тады амаль (не)было і я трымаў “Астапа” дома тыдні два вяртаючыся па многа разоў да кожнага апавядання. У тых далёкіх дні мне і ў сне (не) магло прысніцца што пры...дзе час і я буду з гэтым (чараўніком) апавядальнікам (па)доўгу сядзець побач у адным пакойчыку і слухаць яго такія ж цікавыя апов...ды з ягоных вуснаў і буду пазнаваць яго (не) паўторныя знаёмыя па кнігах інтанацыі і такія характэрныя выразы і слоўцы і такія своеасаблівы (па)народнаму дасціпны гумар (Ніл Гілевіч).

- Знайдзіце ў тэксце словы-прыдаткі. Скажыце, што яны абазначаюць і сфармулюйце правілы перадачы іх на пісьме.

- Назавіце сказы з устаўнымі канструкцыямі і сфармулюйце правілы афармлення іх на пісьме.

2. Спішыце тэкст, пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Сфармулюйце правілы правапісу выдзеленых слоў.

Янка Сіпакоў *пісьменнік* разнастайных творчых *магчымасцей* талент якога шчодры і *шматгранны*. Асноўнае поле яго творчай дзейнасці галоўная сфера клопатаў і турбот арыгінальная паэзія і проза. Тут у пісьменніка ёсць ужо адметныя *дзялянкі* пазначаныя арыгінальнасцю *таленту* высокай культурай працы. І *цяжка* сказаць на якой з гэтых творчых *дзялянак* больш значныя дасягненні да чаго больш хінецца ягоная душа да паэзіі ці да прозы дзе талент знаходзіць арганічнае і поўнае ўвасабленне.

Чытаючы кнігі Сіпакова і прозы і паэзіі бачыш *адчуваеш* што ў кожным канкрэтным *выпадку* пісьменнік вырашае свае мастацкія задачы ўласцівыя толькі гэтай кнізе. Арыгінальнасць *свежасць* формы для яго пастаянны клопат.

Пісьменнік жыве няўрымслівым творчым жыццём ён уважліва сочыць за мастацкімі набыткамі сусветнай літаратуры сам увесь час жыве ў пошуку. Як няўрымслівы дбайны садоўнік рупіцца пра тое каб на нашай літаратурнай глебе прыжывалася расло і пладаносіла больш раслін розных краёў і народаў. Пры ўсёй сваёй унутранай творчай няўрымслівасці пастаянных пошуках Сіпакоў застаецца верны свайму таленту роднай зямлі верны памяці народнай уласнай застаецца вельмі чулым да клопатаў і турбот сучаснасці жыццёвых і літаратурных. Нават там дзе ён звяртаецца да падзей мінулага далёкага ці больш блізкага сучаснасць актыўна пульсуюць ў творах. Так здарылася з кнігай «Веча славянскіх балад» у якой гісторыя загучала асабліва надзённая ўсхвалявана. (С. Андрэюк).

- Зрабіце схемы пастаноўкі знакаў прыпынку ў выдзеленых сказах.
- Назавіце словы, напісанне якіх не супадае з вымаўленнем. Абгрунтуйце ўмовы несупадзення.

3. Спішыце, пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку, раскрыйце дужкі і ўстаўце прапушчаныя літары, сфармулюйце правілы правапісу гэтых слоў.

Зімовымі студзен...скімі начамі калі настылая поўня скочваецца на самыя гарад...кія камяніцы і калі яе ўжо нельга адрозніць ад круглабокід вулічных ліхтароў; калі ў снежных тунелях астываюць добра прытомленыя за дзень снегаачышчальныя машыны якія так спяшаліся выве(з,с)ці мяцелістую зіму за горад; калі заснежаны па самую шапку студзень як стомлены чалавек з крэткам уклад...ваецца спаць на мяккія ўзбітыя заваямі сумёты такімі зімовымі начамі я ў гэта веру ў многіх гара...скіх кватэрах нячутна рас(?)чыняюцца раптам вокны і ў цёплых пакоях неяк (па)новаму запахне халодны снег ці то крохкімі ледзяшамі ці то зя(б,н)кім б...розавікам. Тады доўга варочаюцца на сваіх канапах і раскладушках в...сковыя бабулькі якія на зіму прыехалі ў горад каб даглядаць сваіх унукаў на лета яны забяруць іх з сабою варочаюцца доўга аж пакуль нейкі абноўлены сон не выведзе іх праз гэтае акно расчыненае ў зіму.

І вось яны здаецца ўжо ідуць – кожная па сваёй вёсцы і з імі (па)свойму вітаюцца сцішаныя ў вялізных сумётах хаты. Потым як гэта бывае ў снах раптам нібы крыгі разломацца хмары і ў гэтым праломе вы(я,е)снее вясновае

сонца і асветліць тыя ж хаты якія выглядаюць цяпер ужо неяк *(на)*святочнаму прыбранымі. Памаладзелі хаты як і самі бабулькі прыбраныя на свята ў свае новыя крамныя хусткі. А вось і яны капяжы. Адзін нібы дазволу пытаючыся звiніць другі адказвае яму і вось ужо яны разам вызвон...ваюць сустрэчу вясне. І бабулькі з нейкім светлым заміраннем пераступаюць паро... халоднай, *(не)*жылой хаты свае хаты якая хутка сагрэецца і збярэ ў сабе зноў усе звычайныя вясковыя пахі печанага хлеба... паран...ай бульбы сырадо... .

І не бяда што прачнуўшыся яны разумеюць што яшчэ самы разгар зімы і што дал...кавата яшчэ да таго прыемнага дым... вясновага ачышчэння. *(Усё)*роўна пасля такіх сноў бабулькі неяк святлеюць і сабраўшыся на гарад...кім двары пачынаюць размову пра вясну пра свае далёкія заснежан...ыя вёскі *(Я. Сіпакоў)*.

- Растлумачце правапіс прыметнікаў *круглабокiх (лiхтароў), снегаачышчальныя (машыны)*. Запішыце сваіх 5– 6 прыкладаў на гэта правіла.

4. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У кожнага сапраўднага мастака ёсць сваё творчае шчасце і кожны з іх *(на)* свойму яго разумее. Рыгор Шырма народны артыст Беларусі сваё шчасце сціпла і мудра бачыў у тым што яму пашчаслівілася сустрэкацца з людз...мі, чыімі вуснамі народ раскажаў пра сябе пра свой смутак і радасць з тымі самароднымі талентамі ад якіх ён з удзячнасцю ўбіраў у сваё сэр?ца дзівосныя скарбы роднай паэзіі і музыкі. Дакранаючыся да гэтых талентаў я заглянуў у бяздонныя крыніцы народнай творчасці ад якой як зачараваны ўжо *(не)* мог адарвацца гаварыў майстра і дадаваў я бязмежна шчаслівы што яны дапамаглі мне захаваць найвялікшыя каштоўнасці музычнай культуры нашага народ? .

Мастакі вопыт такіх майстроў як Рыгор Шырма гэта выдатная школа для творчай моладзі для тыс...ч юнакоў і дзяўчат што вырашылі прысвяціць сябе музыцы тэатру літаратуры.

Безумоўна яму многае было дадзена ад прыроды валявая дзейсная натура жывы і дапытлівы розум дасканалы музычны слых тонкі мастакі густ. Але як бы многа ні дала прырода яго дасягненні гэта *(перш)* наперш вынік *(што)* дзённай напружанай працы.

Для Рыгора Шырмы былі ўласцівыя ў найвышэйшай ступені чыстыя можна сказаць рыцарскія адносіны да мастацтва і таму ён праз усё жыццё актыўна і нястомна змагаўся з безаблічнай шэрасцю ў музыцы. Памыляюцца як лічыў ён тыя кампазітары якія думаюць што слова ў песні мае другараднае значэнне была б толькі прыгожая кранальная і запамінальная м...лодыя. Такія разважанні *(не)* толькі *(не,ня)* правільныя але і шкодныя імі карыстаюцца розныя рамеснікі якія *(не)* маюць нічога агульнага ні з мастацтвам ні з літаратурай а разглядаюць творчасць толькі як самы кароткі шлях да вядомасці знакамітасці.

(*Не*) забываць пра сваю культуру шанаваць яе гэта і ёсць галоўнае чаму ўсе маладыя творцы павінны вучыцца ў Рыгора Шырмы. Вучыцца бязмежна шчырай любові да роднай зямлі да беларускага народ? яго (*не*) ўміручых духоўных скарбаў без чаго ў гэтым я цвёрда перакананы забараняецца пераступаць парог у храм мастацтва (*Н. Гілевіч*).

- Назавіце сказ з простаю мовай, раскажыце пра будову і значэнне сказаў, з дапамогай якіх яна перадаецца. Растлумачце знакі прыпынку ў гэтым сказе і пабудуйце яго схему.

5. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Кожнаму з нас лёс адводзіць свой зямны куток дае бяспечны дар жыцця і непаўторную ма(*т,ч*)чыну ласку родную мову і святое а(*д,т*)чуванне ўласнай годнасці. А вось неба над намі адно на ўсіх (*не*) абдымае і зманлівае глыбокае і (*не*)спазнае адкуль усім свецяць зоркі.

Каля ста дваццаці гадоў таму назад у свет пры...шлі два нацы...нальныя геніі Янка Купала і Якуб Колас а на небасхіле культуры чалавецтва ўспыхнулі дзве найярчэйшыя зоркі беларускай літаратуры. Таленты заўсёды з'яўляюцца тады калі ў іх ёсць гістарычная патрэба і народныя песняры Беларусі сваёй творчасцю і сваім жыццём пацвердзілі гэта. Яны ўзнялі паходню свайго мудрага слова на пераломе сацы...льных эпох.

У той час яшчэ некаторыя пыталіся а ці ёсць такі народ беларускі? А ці патрэбна такая мова беларуская?

Якуб Колас і Янка Купала даказалі сапраўды ёсць такі народ калі ён нараджае геніяў патрэбна такая мова калі на ёй можна ствараць шэдэўры. Яны розныя заснавальнікі новай беларускай літаратуры парывісты тэмпераментны ўзнёслы Купала і ўраўнаважаны рэалістычны Колас. Адзін вястун і прарок другі летапісец і філосаф. Але ў абодвух тонкае а(*д,ч*)чуванне душы чалавека дакладнае веданне яго побыт? і працы часовае ў іх зліта з вечным нацы...нальнае з (*агульна*) чалавечым. Колькі ў іх роднаснага і аднолькавага ва ўсім у трывогах і парываннях у іх разважаннях. (*Сама*) ахвярна любілі яны сваю родную зямлю і беларускі народ родную ма(*т,ч*)чыну песню, поўную хараства і замілавання. Лёс даў ім рэ(*т,д*)кі талент але і дастаткова выпрабаванняў на трываласць і адданасць (*Б,б*)ацкаўшчыне.

Купала і Колас пры жыцці паспелі а(*д,ч*)чуць народную любоў і ўдзячнасць але толькі з гадамі пачынаеш разумець усю глыбіню іх азарэння і вышыню іх узлёт....

Калі вам захочацца паўзірацца ў прасторнае неба духоўнасці якое атуляе ўсіх нас і кліча да вышыні ўспомніце ў сузор'і гені...ў ёсць дзве зоркі з простымі беларускімі імёнамі Янка Купала і Якуб Колас (*Г. Бураўкін*).

- Растлумачце правапіс і вымаўленне слоў з 'яўляюцца, сузор'і.

6. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Вучыцца любіць Беларусь трэба ў Караткевіча. Так як любіў яе ён. Мала хто столькі як ён павандраваў па яе сце...ках і гасцінцах але (ўсё)роўна яна засталася для пісьменніка зямлёй незнаёмай якая тоіць у сабе яшчэ шмат нязведанай прыгажосці загадак таямніц якія ён усё жыццё спрабаваў разгадаць убачыць а...крыць паказаць іх нам невідушчым. Ён не сціраў белыя плямы на ге...графічных картах. Ён стараўся каб не было белых плямаў у нашай пам...ці і свядомасці. Не векавечыў сваё імя на глобусе а шукаў у нашым краі заўчасна забытае напіша пасля смерці Уладзіміра Караткевіча яго сябар і часты спадарожнік у вандроўках Валянцін Ждановіч...

Ён заўчасна пайшоў у нябыт так і (не)скончыўшы свайго падарожжа па Прып...ці. І нават апошняе слова ў яго апошнім падарожным дзённіку «Адплылі...».

Адплыў у краіну Вечнасці на Ладзі Роспачы і а...туль з трывогаю пазірае ці засталіся яшчэ сярод жывых тыя хто а...крывае сваю краіну для сябе і для іншых зноў і зноў знаходзячы ў ёй нешта незвычайнае таямнічае прыгожае?..

Орша і ў спёку і ў слату і днём і ноччу застаецца Оршай радзімай Уладзіміра Караткевіча. За гэта ёй даруецца многае калі не ўсё.

Оршы не хапае Караткевіча. Гэта пачуццё не пакідала ўвесь час. Але адчувалася і яго прысутнасць у родным горадзе.

Здавалася стаіць ён побач на Замкавай гары ўглядаецца ў шырокую ст...ку Дняпра радуецца гледзячы на выбеленую Свята-Ільінскую царкву на тым беразе яна дзейнічае пры ёй нават жаночы манастыр. З цікавасцю назірае як па Дняпры плыве «таксі»-човен які за невялікія грошы перавязе вас на другі бераг, прама да царквы, у той час як па зямлі ў аб'езд на мост добрая гадзіна язды. З захапленнем глядзіць як падае з рук перавозчыка шост і той адважна кідаецца на сярэдзіну ракі каб перагнаўшы плынь злавіць такую патрэбную прыладу... (А. Ляўковіч).

- Растлумачце правапіс вялікай літары ва ўласных назвах.
- Растлумачце дэфіснае напісанне слоў у тэксце.

7. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

З пушчай і яе жыхарамі П...трусь быў знаёмы хоць і (не) забіраўся далёка ў нетры. Бачыў ён і д...ўганогіх стройных ласёў што часам паяўляліся на лясной *ускраіне*. Напалоханыя (не) кім яны з маланкавай хуткасцю праносіліся хмызнякамі. Бачыў (не) як (у) восень на бульбяным полі зусім (не) далёка ад вёскі статак яршыстых д...ўгалыкіх дзікоў калгасны вартаўнік тады пачаў страляць і прагнаў іх назад у пушчу а то яны перакапалі б усё поле. Ведаў хлопчык і бабровую хатку з плацінай перад ёю на *рэчцы*. Саміх баброў праўда ця...ка *падпільнаваць* хоць ты ад рання да поз?няга вечар... цікуй за імі.

Некалькі разоў бацька вадзіў П...труся да загара...кі дзе жывуць зубры. У загара...цы што ахоплівае вялікую плошчу лесу іх было трое пара старых зуброў і зубраня якому яшчэ і года няма. Стары зубр проста дзіва (не) налюбу...шыся! Вялізны грузны з пакатым гарбом з прыгнутай галавой над якой *завостранымі* па...ковамі раскід...?ваюцца рогі. (Не) таропка сунецца ён гэткай махінай між дрэў сустрэн...ся з ім адзін на адзін страху (не) абярэшыся! Але за агароджай ён выглядае зусім мірным пады...?дзе да самага плот... з тоўстых жэрдак прыўзняме барадаты хіб і ўтаропіцца на цябе праз шчыліны дабрадушнымі маленькімі вочкамі. Так і цягне пагладзіць яго.

Іншыя зубры іх у запаведніку больш за *паўсотні* вольна пасвяцца ў пушчы. Макар Ігнатавіч расказ...?ваў сыну што сустракаў іх (не) аднойчы. І ён і другія дагля...чыкі запаведніка назіраюць за імі а (ў) зімку і падкармліваюць іх развоз...чы ў пэўныя месцы корм (Т. Хадкевіч).

- Сфармулюйце правілы правапісу выдзеленых курсівам слоў.
- Раствлумачце ўжыванне зборнага лічэбніка *трое* ў выдзелемым сказе.

8. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Баяцца зуброў няма чаго калі іх (не) чапаць яны спакойныя. Аднак асцярожнасць захоўваць (не) шкодзіць. Раззлаваны зубр надзвычай быстры і ярасны можа накінуцца нават на чалавека. Такія выпа...кі былі ў маёй пам...ці гаворыць бацька. Праўда кожны раз усё (не) як абыходзілася (ні) разу не здаралася каб звер забіў чалавека.

Пушча вабіла П...труся (не) толькі сваімі звярамі. Ёй здавалася (н)е было канца-кра... . І калі яна была такой маляўнічай на *ўскраінах* што ж рабілася там у нетрах, дзе шумяць векавыя дрэвы дзе праз густое вецце амаль (не) пранікае сонца на зямлю дзе ў зялёнай зас...ні бруацца ручайкі і рачулки *б'юць* празрыстыя крыніцы дзе на лугавінах стаяць вячыстыя дубы ствалы якіх некалькім чалавекам (не) абхапіць рукамі... Там – таямнічы (ня) зведаны свет кіпучае жыццё *расліннага* жывёльнага і птушынага царства. Вось каб узняць заслону над гэтым жыццём самому паглядзець што там робіцца!..

Ну П...трусёк сёння я магу ўзяць цябе з сабой сказаў аднойчы бацька аглядаючы на двары веласіпед на якім звычайна ездзіў у пушчу. Ёсць у мяне вольны час паедзем паглядзім што дзе і як...

Было пад *поўдзень* калі яны выехалі на шырокую галоўную дарогу што ішла праз пушчу. Дзень быў ясны горача прыпякала сонца але ў лесе а...чувалася прыемная прахалода. Паабапал дарогі высокай сцяной то *пышина-зялёнай* то сін...ватай афарбоўкі стаяў лес шчодро заліты сонечным святлом. Раскід?валі густа-лістае вецце магутныя ліпы клёны вязы цягнуліся ў неба гонкія сосны цямнелі піраміды ст...гадовых ялін. Усё гэта стварала агульныя шаты ў якіх *дрыжалі-пераліваліся* залатыя блікі сонца. Знізу як бы падпіраў дрэвы падлесак зелянелі ягаднікі папараць.

Дарога была пустэльная і ціхая затое лес поўніўся птушыным рознагалоссем. Трэлі перасвісты гуканне чуліся і тут і там. Часам нешта шамацела ў вецці патрэск...?валі сухія галінкі мабыць з дрэва на дрэва

пераскоквала вавёрка або асцярожна перамышчалася *драпежніца-рысь* (Т. Хадкевіч).

- Сфармулюйце правілы правапісу выдзеленых курсівам слоў.
- З І абзаца выпішыце словы, у якіх напісанне і вымаўленне не супадае.

9. Спішыце тэкст, аформіце яго ў адпаведнасці з арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Выехаўшы на (не) вялікую лугавіну і пакінуўшы веласіпед узбоч дарогі Макар Ігнатавіч з сынам накіраваліся на ўскраіну лесу. Там на самым узлесі на высокім дубе з разгалістай в...ршалінай было гняздо чорных буслоў. Двое маленькіх бусл...нятак яны нагад?валі падушачкі ў чорных навалачках былі відаць у гняздзе. А над імі на адной назе стаяў ч...рнакрылы і ч...рнагаловы з белаай гру...кай стары бусел. Час ад часу ён горда павароч?ваў галаву пільна азіраючы наваколле потым прысеў а...штурхнуўся нагамі і ра(с,з?)пластаўшы крылы паляцеў (не) куды над верхавіннем лесу. Палёт яго быў размераны паважны.

Няўжо гэта мы спалохалі яго спытаў Макар Ігнатавіч і азірнуўшыся на лугавіну тут жа ўсклікнуў глядзі вунь туды глядзі П...трусь!

Прымінаючы рослую густую траву па лугавіне ішлі зубры адзін вялізны такі (ж) як той што быў у загара(д,т?)цы другі мен..?шы з доўгай (цёмна) бурай барадой што ра(с,з?)цягнулася ад пысы да самых грудзей. Побач падбегам кроц(ы,а?)ла вясёлае зубраня. Мен(?)шы зубр гэта відаць была матка і зубраня пера...шлі лясную дарогу і схаваліся ў гушчары. Большы спыніўся каля веласіпеда абнюхаў яго і матнуўшы галавой паддзеў рогам за раму. Веласіпед забрынкаў. Зубр па(д,т?)хапіў яго і ў(з,с?)кінуў (у) гору. Падаючы веласіпед стукнуў па шыі зубра. Тады звер усё больш шалеючы пачаў са злосцю мясіць яго рагамі.

От чорт захваляваўся Макар Ігнатавіч. Звар'яцеў ён ці што? Машыну паламаў...

Зубр (у) момант павярнуўся на голас скасавурыўся махнуў хвостом і прыгнуўшы галаву рынуўся (ў) бок Макара Ігнатавіча ды з такой хуткасцю якой (ні) як нельга было чакаць ад аграмаднага грузнага зверу.

Лезь на дрэва!.. Хутчэй! крыкнуў Макар Ігнатавіч сыну.

П...трусь кінуўся (ў) бок і сам (не) памятаючы як апынуўся на галіне ліпы. Потым ён сам здзіўляўся як мог так спрытна ўскараскацца на гэту ліпу.

Прыладзіўшыся на дрэве П...трусь усхвалявана глянуў (у) ніз бацька стаяў за ствалом дуб... а зубр з другога бок... ўпіраўся лбом у ствол і не то мычаў не то стагнаў ад напружання і злосці. І такая (не,ня?)стрымная сіла была ў ім што здавалася (вось) вось ён паваліць дуб.

Татка!.. Та-а-тка! закрычаў П...трусь калоцячыся ад страх... за бацьку.

Трымайся там не злазь з дрэва голасна загадаў бацька і хуценька перабег за другое дрэва.

Зубр заўважыўшы гэта рушыў за ім следам (Т. Хадкевіч).

- Зрабіце схемы пастаноўкі знакаў прыпынку ў выдзеленых сказах.
- Растлумачце ўжыванне зборнага лічэбніка *двое* ў выдзеленым сказе (І абзац, 3-ці сказ).

ТЭКСТАВЫЯ ДЫКТАНТЫ

1. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 11).

Сям...я родная хата вёска для многіх людзей такі (ж) цэнтр сусвету як у (П,п)таламеевай сістэме (З,з)ямля (ні,не) высокія званні (ні,не) абавязкі (не) аслабляюць у іх сямейных пачуц (ь?)цяў. Як (бы) (не,ні) вырасла кола знаёмых як (бы) (не,ні) пашырыліся духоўныя інтарэсы якія (б) сусветныя аўтарытэты (не,ні) сустракаліся ім на жыц(ь?)цёвым шляху (усё) роўна і ў сталыя гады інтуіцыя памесціць іх уласнае «я» ў (мікра)свет роднай сям...і і прымусіць ад бацькавага парог... мераць шлях да вялікіх (Г,г)алактык якія называюцца культура і прызвание народ і чалавецтва.

Аднойчы летам мы праязджалі міма (Б,б)рылёвай роднай вёскі (З,з)агора якая прыткнулася (не)як наўскос да паўднёвага схіл... пагорка цераз які пралягаў стары (К,к)ацярнінскі шлях Мінск (– ?) Навагрудак. За намі заставалася ціхая рачулка (В,в)уша што кіламетраў за восем(ь?) а(д,т)сюль упадае ў быстры (Н,н)ёман, а перад намі з абодвух бакоў прыступкамі ўзыходзілі аж да небакраю пшанічныя ўзгоркі пад самым высокім прымасцілася Загора.

Мне падумалася ці (не) турэцкі бацюшка з валас(т?)ным старшынёй далі назву вёсцы. У Турцы мураваная царква на горцы а(д,т)сюль відаць уся воласць і ўся парафія як на далоні толькі адна гэта вёска схавалася за гарою.

(Марудніца) Вуша нанасіла за вякі ў шырокую даліну і суглінк... і торф... . Заліўныя лугі ды ўрадлівыя землі як магніт з (давён)даўна напрыцягвалі сюды паноў. У гэтай (в?)аколіцы сутыкаліся ўладанні князёў Мірскіх з абшарамі магната Кашыца. На сутыках паміж дз(ь?)вух латыфундый паўціскалася шляхецкая драбната некалькі маёнтачкаў фальваркаў і два засценкі Воўчае балота і Зарэчча.

Бачыш вунь грабен...чык вішняк... сярод поля ажыўляецца Янка Брыль гэта ўсё што засталася ад былога панскага маёнтк... . Мой дзед там дваровым служыў а перасяліўся ў вёску адразу (ж) пасля адмены паншчыны.

Янка Брыль яшчэ застаў нашча...каў былых прыгоннікаў браў нават прататыпамі ў свае творы назіраў іх аджыван(ь?)не. Але многа чаго яшчэ з вясковай хронікі спеліцца ў пам...ці чакае свае пары. Ён любіць па(д?)цвярджаць у размовах думку Кузьмы Чорнага што пісьменніку на ўсё жыц(ь?)цё можа хапіць матырыял... ў сваёй вёсцы (У. Калеснік).

2. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 12).

Сонца яшчэ (не) ўзыходзіла і над вёскаю стаяла нейкая асабліва спакойная ўрачыстая цішыня і лагода. Неба (светла)сіняе раптам зноў пацямнела каб потым праз якую хвіліну проста (на) вачах зрабіцца (квола)злянёным чыстым шкляным. Над балотам што было за гарадамі курэў лёгкі (малочна)белы туман. Бліскала прыветна міргала нібы хацела кагос...ці ў (не)чым абнадзеіць адзінокая і ні...кая ранішня зорка і па тым як яна міргае Базыль згадаў што дзень і сён (ь?)ня будзе пагодны такі ж як быў і ўчора, і (паза)ўчора нават ма...чыма сушэйшы гарачэйшы. Людзі вядома пабягуць на луг ладаваць сена. А што рабіць яму? Падняў галаву і а...чуў што яму чагос...ці (не) стае па (не)чым смыляць рукі (не)шта карціць (не)куды рвецца душа проста (ня.не)можна ўседзець. Ён устаў агледзеўся вакол сябе. Вочы яго ўпалі на сякеру што ляжала на др...вотні – мусіць Піліп сек (у)вечары дровы і забыўся ўнесці яе ў хату. І Базыль здагадаўся чаму на сэр...цы ў яго такі неспакой чаму яму так маркотна ды гэта ж ён мо (ў)першыню за ўсё жыцц(ь?)цё, падняўшыся з пас(ь?)целі (не) мае што рабіць стаіць без работы проста так склаўшы рукі.

Базыль (не) прыкмеціў як дагарэлі зоры і на ўсходзе пабялела працягнулася вялізная светлая паласа. Яна (хутка)хутка шырылася расла пакуль нарэ(ш,с)це, не ахапіла (паў)неба. Падаў голас дз...ркач зацёхкаў салавей. Вінавата і ціха нібы спалохаўшыся што заснуў кукарэкнуў певень. Усё чула (не)далёкі дзень і як магло вітала яго.

(3)за лес... выкацілася сонца іскрыстае цёплае прачнулася ажыла вёска. Грукнула (не)дзе аб шула брамка плёхнула на дно студні вядро. У некага ў двары зарыпеў журавель. Сваё спрадвечнае «выганяй!» пракрычаў пастух (Б. Сачанка).

3. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 13).

Анатоль Грачанікаў уваходзіў у літаратуру на хвалі ўздым... так званага пасляваен...ага творчага пакален(ь?)ня. Быў узростам маладзейшы за іншых каго тагачасная крытыка адносіла да гэтай мастакоўскай ген...рацыі Еўдакія Лось Рыгор Барадулін Генадзь Бураўкін і іншыя тым (не) менш (у) першых сваіх творах часта звяртаўся да гадоў ваенага ліхалец(ь?)ця якія і для яго сталі (не) толькі суровым выпрабаван(ь?)нем але і паспрыялі ран...яму стален(ь?)ню. А наколькі ў Грачанікава моцная прывязанасць да перажытага засве(д,т,ч?)чыў і яго (зборнік) дэбют «Магістраль». Малады на той час паэт гаварыў ад імя свайго пакален(ь?)ня матывы якія гучалі ў вершах былі блі...кія і зразумелыя кожнаму хто на ўласнай скуры а(д,т,ч?)чуў звярынае нутро фашызм... . Права гаварыць ад імя аднаго...каў А. Грачанікаў за (і,й?)меў і па іншай прычыне: многія з яго юных сяброў так і засталіся на вайне хто быў ра...страляны

нямецкімі захопнікамі хто ў мірны ўжо час падарваўся на міне. Паэт сп...шаўся па гарачых слядах выказаць тое аб чым маўчаць было (не)льга. І гэтае набалелае выпакутаванае ўваходзіла ў яго лепшыя творы якія і цяпер калі пра (В,в)ялікую (А,а)йчынную (В,в)айну напісана так шмат (не) страцілі сваіх (перша) пачатковых якасцяў.

Паз(ь?)ней паэт скажа пра сябе і пра тых сваіх сяброў якія так і (не) сталі дарослымі з дзяцінства на вуснах маіх прысмак тугі і гора і рукі мае што закрывалі павекі сяброў блакаднай зімою зябнуць дагэтуль і дагэтуль мне чуюцца пес(ь?)ні першых дзён вызвален(ь?)ня. Пакуль (жа) ён спяшаўся пакінуць гэтую пам...ць у вершаваных ра...ках дзе тэма скалечанага маленства набывала ўсё больш выразнае асэнсаван(ь?)не.

Зразумела Анатоць Грачанікаў (не) збіраўся абмяжоўваць сябе толькі тэмай вайны. Яго вабіла і сучаснас(ь?)ць што відаць ужо з самой назвы першай кнігі «Магістраль» (А. Марціновіч).

4. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 14).

Лета набліжалася да свайго апаге... . Сонца прачыналася ўсё раней дзень выпрастаўся на ўвесь рост. На заліўной пойме Бес...дзі ў по...с паднялася трава (серабрыста) зялёныя таўкачыкі лісахвост...і (ружавата) фіялетаваыя венічкі мятлік... схіляліся пад цёплым ветрыкам бялелі (духмяна) мядовыя шарыкі дзяцеліны зелянела густая воўна мураг.... Па нізінах цвілі люцікі жоўтымі вочкамі глядзелі на сонца а курганы ружавелі смолкамі буйнымі кветкамі чырвонай канюшыны. Усімі колерамі вясёлкі зіхацеў пераліваўся дыван якім прырода ўкрыла сенажаць.

А які водар плыў над ваколіцай калі высыхала раса! Блі...кі лес дыхаў казытлівым водарам суніц таямнічым пахам першых лісічак што высыпалі пад маладым ельнікам. Гэта быў чароўны настой які (не) можа зрабіць нават самы лепшы (лекар) зельнік.

Вяскоўцы звыклія да гэтых кветак (не) часта любаваліся імі яшчэ радзей рабілі з іх букеты. Яны дыхалі гэтым спрадвечным водарам як іхнія дзяды і прадз...ды (не) заўважаючы яго. Адно калі па вясковай вуліцы прабягала машына пах ад яе рэ...ка вылучаўся на фоне духмянага свежага паветра.

Андрэй і Ада кожны выхадны прыя...джалі ў Хатынічы. З ран(ь?)ня пілавалі дровы потым Андрэй з асалодай калоў іх Ада палола агаро... . Па абедзе маладыя ішлі ў лес.

Бес...дзь перая...джалі на пароме. Раней яго (не) было а сёлета як толькі рака ўва(й?)шла ў берагі му...чыны ўзяліся за работу. І неўзабаве ў новенькі паром дошкі якога дыхалі смалою плёхаліся дробныя рачныя хвалі. Паром атрымаўся надзейны бяровен(ь?)не дашчаны насціл два слупы між імі трос які мацаваўся канцамі за тоўстыя слупы на адным і другім бера(гу,зе?).

На тым баку Бес...дзі а(д,т,ч?)чуваеш сябе іначай ты ўжо за ракой тут меней людзей наперадзе поплаў на ім узвышаюцца купкі лазовых кустоў якія атуляюць глыбокія лужыны дзе водзяцца шчупакі.

Пасля вайны мы такія лужыны муцілі перагародж...валі травой водарас(ь?)цямі гаварыў Андрэй. Потым кашом ці проста рукой рыбу лавілі.

Яны стаялі на бера(гу,зе?) травяністай лужыны. Свяціла гарачае зыркае сонца. Жоўтая пліска трыожна пінкала ў кустах мабыць дзес...ці паблізу збудавала сабе гняздо. На кветках дзяц...ліны шчыравалі пчолы кружылі (цёмна) бухматыя чмялі запыленыя пылком нібы млынары мукой.

Вакол віравала жыццё (Л. Левановіч).

5. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 15).

Чалавеку горш за ўсё шкодзіць калі ён (не)навідз...ць (усё) роўна каго і што. Ад (ня,не?)навісці чарсц(ь?)вее сэр...ца а гэта як замаруджаная смерць. Бойц...ся паддацца (ня,не?)навісці. Вучыцеся любіць любоў узбагачае сэр...ца і душу. Чалавека часам крыўдзяць так жорстка і балюча што яму (ня,не?)лё...ка пагасіць у сабе (ня,не?)навісць. Але гэта (не)абходна нават для таго каб зажылі раны крыўды і жорсткас(ь?)ці. (Не) трэба (ня,не?)навісці! Колькі (б) чалавецтва вы...грала калі (б) магло пазбавіць сябе ад гэтай слабас(ь?)ці дух... калі (б) здолела сілы сэр...ца якія забірае (ня,не)навісць скіраваць на ўмацаванне найвялікшага шчас(ь?)ця жыц(ь?)ця шчас(ь?)ця любіць.

Гэта меркаван(ь?)ні Кузьмы Чорнага.

Гады вайны...

Прызнаюся тады ў тых (грозна) пакутлівых дні калі бязлітас...ны вораг таптаў родную нашу зямлю нёс неймавернае зло нашаму народу мне дзіўна было слухаць падобнае з вуснаў любімага пісьменніка. (Ня,не) ўжо ён такі далёкі думаў я ад грознай явы сучаснас(ь?)ці?! (Ня,не?)ўжо яму (ўсё) роўна хто на якім баку стаіць у гэтай крывавай бойні?!»

Але не. Ён (не) быў далёкі ад змаган(ь?)ня народ... яму (не) было абыякава хто загіне хто пераможа.

Цяпер калі ўвесь свет пачаў ус(ь?)ведамляць што трэба навучыцца думаць (па) новаму (па) новаму бачыць шляхі чалавецтва каб даць яму выжыць, захаваць ад знішчэн(ь?)ня лю...ское існаванне выказван(ь?)ні Чорнага ўспамінаюцца з асаблівым пачуц(ь?)цём. Які ён быў праніклівы ў сваіх пераканан(ь?)нях! Пісьме...нік думаў пра будучыню і будучыня (ня,не)зменна жыла ў ім самай гуманістычнай праявай чалавечага дух... жадан(ь?)нем любіць, а не (не)навідз...ць.

(Не,ня) трэба (ня,не?)навісці: ад яе ўсё гора на с(ь?)веце і боль і пакуты і прыніжэнне чалавека і самае страшнае для людзей вайна. Вучыц...ся не паддавацца (ня,не?)навісці!.. (К. Кірэенка).

6. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 16).

(Па) ранейшаму як і каліс...ці цягне мяне ў Слабаду еду туды з радасцю з ахвотай з хваляваннем. А прыя...джаю і бярэ ў палон (не) вясёлы адум. Знікла няма тае Слабады якая дасюль спараджае ў душы хваляванне і радасць. Няма многіх з тых што стваралі ...облік вёскі майго дзяцінства і юнацтва а разам з імі знікла, адышла ў нябыт і яна, вёска. Куды ні зірну, на што ні кіну вокам – на ўсім і паўсюль ляжыць знак запусцення заняббаласці абыякавасці. А...чуванне такое што жывуць тут (не) гаспадары, а дачаснікі, якія вымушаны дажыць тут рэштку сваіх дзён ці пераседзець ліха, а пасля паехаць (да) дому і ўжо там (па) сапраўднаму ўзяцца за наладжванне гаспадаркі за абнаўленне вёскі і наваколля за адраджэнне зямлі. Сумна горка балюча ад усяго гэтага...

А як падумаеш дык ці ж вінаватыя ў (чым) небудзь мае з...млякі? У іх адабралі ўсё іх адлучылі ад таго што яны мелі каліс...ці і за што трымалі адказ перад про...камі і нашча...камі. Найперш гэта а...казнасць за зямлю за тое каб яна была ўробрена апрацавана дагледжана каб давала плён каб (ні) адзін яе лапід (не) марнаваўся (не) зарастаў кустоўем ці пустазеллем.

Зямля карміцелька. Хто ж яшчэ калі (не) карміцелька?! А тут яе пачалі нявечыць абыходзіцца з ёю як са злой мачахай яна стала не «маёй» а «нічыёй», бо «нашай» адразу стаць (не) магла. Калі ж нічыя дык да чаго добрага магло гэта прывесці? Да таго што сёння маем дажывае наша вёска (М. Гіль).

7. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 17).

Сонца свяціла ўжо не вельмі ярка быццам (з) за туманнай павалокі але (ўсё) роўна было яшчэ гарача. Над галавою вісела сіняе з дамешкам шараватасці неба а каля гарызонт... над лесам асела ружаватасць. У гэтай ружаватасці застылі як прыліплі там белыя касмылінкі ...облакаў. Між хат калі гэтае прамежжа (не) засланялі сады вачам а...крываўся прастор жытнёвага поля якое зыбілася (светла) васковымі хвалямі трымцела бы палотнішча.

На хату з белымі ліштваемі дзе жыла гераіня майго нарыс... я натрапіў адразу. Мяне здзівіла чысціня каля яе нідзе ні паперынкі ні трэскі ні сухой былінкі дарожка з вуліцы на двор акуратна падмецена.

Шырокі двор быў утравелы як поплаў з кароценькаю густою муравою. Ад весніц да ганк... вузенькім пя...чаным паяском перакінулася сцяжынка як згублены ў лузе дзявочы каснічок. У сялянскіх дварах я бываў ужо (не, ні) раз і таму падумаў што ў яе ж гаспадыні мусіць ёсць як і ва ўсіх карова свінчо куры...

На агародзе гаспадыні не было. На градзе цыбулі стаяў вялікі агністы певень і (не) даверліва паварочваў у мой бок дзюбату галаву з круглым як у рыбы чырвоным вокам. Курэй не было відаць.

Прарваўся ў забароненую зону падумаў я пра пеўня.

Выходзіць гаспадыня некуды сы...?шла. Я патупаў з двара на вуліцу. Сеў на лавачку гладкую дошку прыбітую плазам да двух слупкоў. Дошка была гарачая напален...?ая сонцам. Яшчэ во на дождж збярэцца занепакоіўся я зірнуўшы на неба белыя воблакі павышэлі пагусцелі сталі падобныя на вату. З агародчык... цягнула густым (мядова) салодкім водарам і я (не) паварочваючыся здагадаўся што там растуць кветкі. Я стаў на ногі і ў вачах запырэсціла паплылі ружовыя сінія жоўтыя зялёныя кругі перад гэтым глядзеў на высокае неба а кветкі былі зусім блізенька дастанеш рукою. Заплюшчыў на с...кунду вочы і а...плюшчыў у агародчыку раслі в...ргіні астры гладыёлусы. Над імі рупліва шчыравалі чмялі пчола (жоўта) паласатыя як ...осы мухі. Яны неяк скоранька быццам спяшаючыся грэбаліся лапкамі па тычынках вымурзваліся ў (бела) жаўтаваты пылок і папіск...?валі дакладная прыкмета дажд...у так сказаў мне днямі адзін вясковы дзед (У. Рубанаў).

11. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Сям'я, родная хата, вёска для многіх людзей – такі ж цэнтр сусвету, як у Пталамеевай сістэме Зямля: ні высокія званні, ні абавязкі не аслабляюць у іх сямейных пачуццяў. Як бы ні вырасла кола знаёмых, як бы ні пашырыліся духоўныя інтарэсы, якія б сусветныя аўтарытэты ні сустракаліся ім на жыццёвым шляху, усё роўна і ў сталыя гады інтуіцыя памесціць іх уласнае «я» ў мікрасвет роднай сям'і і прымусіць ад бацькавага парога мераць шлях да вялікіх галактык, якія называюцца – культура і прызвание, народ і чалавецтва.

Аднойчы летам мы праязджалі міма Брылёвай роднай вёскі Загора, якая прыткнулася неяк наўскос да паўднёвага схілу пагорка, цераз які пралягаў стары кацярынінскі шлях Мінск – Навагрудак. За намі заставалася ціхая рачулка Вуша, што кіламетраў за восем адсюль упадае ў быстры Нёман, а перад намі з абодвух бакоў прыступкамі ўзыходзілі аж да небакраю пшанічныя ўзгоркі – пад самым высокім прымасцілася Загора.

Мне падумалася: ці не турэцкі бацюшка з валасным старшынёй далі назву вёсцы. У Турцы – мураваная царква на горцы, адсюль відаць уся воласць і ўся парафія як на далоні, толькі адна гэта вёска схавалася за гарою.

Марудніца-Вуша нанасіла за вякі ў шырокую даліну і суглінку і торфу. Заліўныя лугі ды ўрадлівыя землі, як магніт, з давён-даўна напрыцягвалі сюды паноў. У гэтай ваколіцы сутыкаліся ўладанні князёў Мірскіх з абшарамі магната Кашыца. На сутыках паміж дзвюх латыфундый паўціскалася шляхецкая драбната: некалькі маёнтачкаў, фальваркаў і два засценкі – Воўчае балота і Зарэчча.

– Бачыш, вунь грабенчык вішняку сярод поля, – ажыўляецца Янка Брыль, – гэта ўсё, што засталася ад былога панскага маёнтка. Мой дзед там дваровым служыў, а перасяліўся ў вёску адразу ж пасля адмены паншчыны.

Янка Брыль яшчэ застаў нашчадкаў былых прыгоннікаў, браў нават прататыпамі ў свае творы, назіраў іх аджыванне. Але многа чаго яшчэ з вясковай хронікі спеліцца ў памяці, чакае свае пары. Ён любіць пацвярджаць у

размовах думку Кузьмы Чорнага, што ніку на ўсё жыццё можа хапіць матырыялу ў сваёй вёсцы (*У. Калеснік*).

12. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Сонца яшчэ не ўзыходзіла, і над вёскаю стаяла нейкая асабліва спакойная, урачыстая цішыня і лагода. Неба, светла-сіняе, раптам зноў пацямнела, каб потым, праз якую хвіліну, проста на вачах зрабіцца квола-зялёным, чыстым, шкляным. Над балотам, што было за гарадамі, курэў лёгкі малочна-белы туман. Бліскала, прыветна міргала, нібы хацела кагосьці ў нечым абнадзеіць, адзінокая і нізкая ранішняя зорка, і па тым, як яна міргае, Базыль згадаў, што дзень і сёння будзе пагодны, такі ж, як быў і ўчора, і пазаўчора, нават, магчыма, сушэйшы, гарачэйшы. Людзі, вядома, пабягуць на луг ладаваць сена. А што рабіць яму? Падняў галаву і адчуў, што яму чагосьці не стае, па нечым смыляць рукі, нешта карціць, некуды рвецца душа, проста няможна ўседзець. Ён устаў, агледзеўся вакол сябе. Вочы яго ўпалі на сякеру, што ляжала на дрывотні, – мусіць, Піліп сек увечары дровы і забыўся ўнесці яе ў хату. І Базыль здагадаўся, чаму на сэрцы ў яго такі неспакой, чаму яму так маркотна, – ды гэта ж ён мо ўпершыню за ўсё жыццё, падняўшыся з пасцелі, не мае што рабіць, стаіць без работы, проста так, склаўшы рукі.

Базыль не прыкмеціў, як дагарэлі зоры і на ўсходзе пабялела –працягнулася вялізная светлая паласа. Яна хутка-хутка шырылася, расла, пакуль, нарэшце, не ахапіла паўнеба. Падаў голас дзярках, зацёхкаў салавей. Вінавата і ціха, нібы спалохаўшыся, што заснуў, кукарэкнуў певень. Усё чула недалёкі дзень і, як магло, вітала яго.

З-за лесу выкацілася сонца, іскрыстае, цёплае; прачнулася, ажыла вёска. Грукнула недзе аб шула брамка, плёхнула на дно студні вядро. У некага ў двары зарыпеў журавель. Сваё спрадвечнае «выганяй!» пракрычаў пастух (*Б. Сачанка*).

13. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Анатоль Грачанікаў уваходзіў у літаратуру на хвалі ўздыму так званага пасляваеннага творчага пакалення. Быў узростам маладзейшы за іншых, каго тагачасная крытыка адносіла да гэтай мастакоўскай генерацыі (Еўдакія Лось, Рыгор Барадулін, Генадзь Бураўкін і іншыя), тым не менш у першых сваіх творах часта звяртаўся да гадоў ваеннага ліхалецця, якія і для яго сталі не толькі суровым выпрабаваннем, але і паспрыялі раньняму сталенню. А наколькі ў Грачанікава моцная прывязанасць да перажытага, засведчыў і яго зборнік-дэбют «Магістраль». Малады на той час паэт гаварыў ад імя свайго пакалення: матывы, якія гучалі ў вершах, былі блізкія і зразумелыя кожнаму, хто на ўласнай скуры адчуў звярынае нутро фашызму. Права гаварыць ад імя аднагодкаў А. Грачанікаў займеў і па іншай прычыне: многія з яго юных сяброў так і засталіся на вайне, хто быў расстраляны нямецкімі захопнікамі, хто ў мірны ўжо час падарваўся на міне. Паэт спяшаўся па гарачых слядах выказаць

тое, аб чым маўчаць было нельга. І гэтае набалелае, выпакутаванае ўваходзіла ў яго лепшыя творы, якія і цяпер, калі пра Вялікую Айчынную вайну напісана так шмат, не страцілі сваіх першапачатковых якасцяў.

Пазней паэт скажа пра сябе і пра тых сваіх сяброў, якія так і не сталі дарослымі: «З дзяцінства на вуснах маіх – прысмак тугі і гора, і рукі мае, што закрывалі павекі сяброў блакаднай зімою, зябнуць дагэтуль, і дагэтуль мне чуюцца песні першых дзён вызвалення». Пакуль жа ён спяшаўся пакінуць гэтую памяць у вершаваных радках, дзе тэма скалечанага маленства набывала ўсё больш выразнае асэнсаванне.

Зразумела, Анатоль Грачанікаў не збіраўся абмяжоўваць сябе толькі тэмай вайны. Яго вабіла і сучаснасць, што відаць ужо з самой назвы першай кнігі – «Магістраль» (А. Марціновіч).

14. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Лета набліжалася да свайго апагея. Сонца прачыналася ўсё раней, дзень выпрастаўся на ўвесь рост. На заліўной пойме Бесядзі ў пояс паднялася трава: серабрыста-зялёныя таўкачыкі лісахвосту і ружавата-фіялетавыя венічкі мятліку схіляліся пад цёплым ветрыкам, бялелі духмяна-мядовыя шарыкі дзяцеліны, зелянела густая воўна мурагу. Па нізінах цвілі люцікі – жоўтымі вочкамі глядзелі на сонца, а курганы ружавелі смолкамі, буйнымі кветкамі чырвонай канюшыны. Усімі колерамі вясёлкі зіхацеў, пераліваўся дыван, якім прырода ўкрыла сенажаць.

А які водар плыў над ваколіцай, калі высыхала раса! Блізкі лес дыхаў казытлівым водарам суніц, таямнічым пахам першых лісічак, што высыпалі пад маладым ельнікам. Гэта быў чароўны настой, які не можа зрабіць нават самы лепшы лекар-зельнік.

Вяскоўцы, звыклія да гэтых кветак, не часта любаваліся імі, яшчэ радзей рабілі з іх букеты. Яны дыхалі гэтым спрадвечным водарам, як іхнія дзяды і прадзеды, не заўважаючы яго. Адно калі па вясковай вуліцы прабягала машына, пах ад яе рэзка вылучаўся на фоне духмянага свежага паветра.

Андрэй і Ада кожны выхадны прыязджалі ў Хатынічы. З рання пілавалі дровы, потым Андрэй з асалодай калоў іх, Ада палола агарод. Па абедзе маладыя ішлі ў лес.

Бесядзь пераязджалі на пароме. Раней яго не было, а сёлета, як толькі рака ўвайшла ў берагі, мужчыны ўзяліся за работу. І неўзабаве ў новенькі паром, дошкі якога дыхалі смалою, плёхаліся дробныя рачныя хвалі. Паром атрымаўся надзейны: бяргавыя дашчаны насцілі, два слупы, між імі трос, які мацаваўся канцамі за тоўстыя слупы на адным і другім беразе.

На тым баку Бесядзі адчуваеш сябе іначай: ты ўжо за ракой, тут меней людзей, наперадзе поплаў, на ім узвышаюцца купкі лазовых кустоў, якія атуляюць глыбокія лужыны, дзе водзяцца шчупакі.

– Пасля вайны мы такія лужыны муцілі, перагароджвалі травой, водарасцямі, – гаварыў Андрэй. – Потым кашом ці проста рукой рыбу лавілі.

Яны стаялі на беразе травяністай лужыны. Свяціла гарачае, зыркае сонца. Жоўтая пліска трывожна пінькала ў кустах: мабыць, дзесьці паблізу збудавала сабе гняздо. На кветках дзяцеліны шчыравалі пчолы, кружылі цёмна-бухматыя чмялі, запыленыя пылком, нібы млынары мукою.

Вакол віравала жыццё (*Л. Левановіч*).

15. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Чалавеку горш за ўсё шкодзіць, калі ён ненавідзіць, усё роўна каго і што. Ад нянавісці чарсцвее сэрца, а гэта – як замаруджаная смерць. Бойцеся паддацца нянавісці. Вучыцеся любіць: любоў узбагачае сэрца і душу. Чалавека часам крыўдзяць так жорстка і балюча, што яму нялёгка пагасіць у сабе нянавісць. Але гэта неабходна нават для таго, каб зажылі раны крыўды і жорсткасці. Не трэба нянавісці! Колькі б чалавецтва выйграла, калі б магло пазбавіць сябе ад гэтай слабасці духу, калі б здолела сілы сэрца, якія забірае нянавісць, скіраваць на ўмацаванне найвялікшага шчасця жыцця – шчасця любіць.

Гэта меркаванні Кузьмы Чорнага.

Гады вайны...

Прызнаюся, тады, у тыя грозна-пакутлівыя дні, калі бязлітасны вораг таптаў родную нашу зямлю, нёс неймавернае зло нашаму народу, мне дзіўна было слухаць падобнае з вуснаў любімага пісьменніка. «Няўжо ён такі далёкі, – думаў я, – ад грознай явы сучаснасці?! Няўжо яму ўсё роўна, хто на якім баку стаіць у гэтай крывавай бойні?!»

Але не. Ён не быў далёкі ад змагання народа, яму не было абыякава, хто загіне, хто пераможа.

Цяпер, калі ўвесь свет пачаў усведамляць, што трэба навучыцца думаць па-новаму, па-новаму бачыць шляхі чалавецтва, каб даць яму выжыць, захаваць ад знішчэння людское існаванне, выказванні Чорнага ўспамінаюцца з асаблівым пачуццём. Які ён быў праніклівы ў сваіх перакананнях! Пісьменнік думаў пра будучыню, і будучыня нязменна жыла ў ім самай гуманістычнай праймай чалавечага духу – жаданнем любіць, а не ненавідзець.

Не трэба нянавісці: ад яе ўсё гора на свеце, і боль, і пакуты, і прыніжэнне чалавека, і самае страшнае для людзей – вайна. Вучыцеся не паддавацца нянавісці!.. (*К. Кірэнка*).

16. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Па-ранейшаму, як і калісьці, цягне мяне ў Слабаду – еду туды з радасцю, з ахвотай, з хваляваннем. А прыязджаю – і бярэ ў палон невясёлы одум. Знікла, няма тае Слабады, якая дасюль спараджае ў душы хваляванне і радасць. Няма многіх з тых, што стваралі воблік вёскі майго дзяцінства і юнацтва, а разам з імі знікла, адышла ў нябыт і яна, вёска. Куды ні зірну, на што ні кіну вокам – на ўсім і паўсюль ляжыць знак запусцення, заняббаласці, абыякавасці. Адчуванне такое, што живуць тут не гаспадары, а дачаснікі, якія вымушаны дажыць тут

рэштку сваіх дзён ці пераседзець ліха, а пасля паехаць дадому і ўжо там паспраўднаму ўзяцца за наладжванне гаспадаркі, за абнаўленне вёскі і наваколля, за адраджэнне зямлі. Сумна, горка, балюча ад усяго гэтага...

А як падумаеш, дык ці ж вінаватыя ў чым-небудзь мае землякі? У іх адабралі ўсё, іх адлучылі ад таго, што яны мелі калісьці і за што трымалі адказ перад продкамі і нашчадкамі. Найперш, гэта адказнасць за зямлю, за тое, каб яна была ўроблена, апрацавана, дагледжана, каб давала плён, каб ні адзін яе лапкі не марнаваўся, не зарастаў кустоўем ці пустазеллем.

Зямля – карміцелька. Хто ж яшчэ, калі не карміцелька?! А тут яе пачалі нявечыць, абыходзіцца з ёю, як са злой мачахай, яна стала не «маёй», а «нічыёй», бо «нашай» адразу стаць не магла. Калі ж нічыя – дык да чаго добрага магло гэта прывесці? Да таго, што сёння маем: дажывае наша вёска (М. Гіль).

17. Дыктант. Напішыце тэкст пад дыктоўку.

Сонца свяціла ўжо не вельмі ярка, быццам з-за туманнай павалокі, але ўсё роўна было яшчэ гарача. Над галавою вісела сіняе, з дамешкам шараватасці неба, а каля гарызонта, над лесам, асела ружаватасць. У гэтай ружаватасці застылі, як прыліплі там, белыя касмылінкі воблакаў. Між хат, калі гэтае прамежжа не засланялі сады, вачам адкрываўся прастор жытнёвага поля, якое зыбілася светла-васковымі хвалямі, трымцела, бы палотнішча.

На хату з белымі ліштвамі, дзе жыла гераіня майго нарыса, я натрапіў адразу. Мяне здзівіла чысціня каля яе: нідзе ні паперынкі, ні трэскі, ні сухой былінкі; дарожка з вуліцы на двор акуратна падмецена.

Шырокі двор быў утравелы, як поплаў, з кароценькаю густою муравою. Ад весніц да ганка вузенькім пясчаным паяском перакінулася сцяжынка – як згублены ў лузе дзявочы каснічок. У сялянскіх дварах я бываў ужо не раз, і таму падумаў, што ў яе ж, гаспадыні, мусіць, ёсць, як і ва ўсіх, карова, свінчо, куры...

На агародзе гаспадыні не было. На градзе цыбулі стаяў вялікі агністы певень і недаверліва паварочваў у мой бок дзюбату галаву з круглым, як у рыбы, чырвоным вокам. Курэй не было відаць.

«Прарваўся ў забароненую зону», – падумаў я пра пеўня.

Выходзіць, гаспадыня некуды сышла. Я патупаў з двара на вуліцу. Сеў на лавачку – гладкую дошку, прыбітую плазам да двух слупкоў. Дошка была гарачая, напаленая сонцам. Яшчэ во на дождж збярэцца, занепакоіўся я, зірнуўшы на неба: белыя воблакі павышэлі, пагусцелі, сталі падобныя на вату. З агародчыка цягнула густым, мядова-салодкім водарам, і я, не паварочваючыся, здагадаўся, што там растуць кветкі. Я стаў на ногі – і ў вачах запярэсіла, паплылі ружовыя, сінія, жоўтыя, зялёныя кругі: перад гэтым глядзеў на высокае неба, а кветкі былі зусім блізенька, дастанеш рукою. Заплюшчыў на секунду вочы і адплюшчыў: у агародчыку раслі вяргіні, астры, гладыёлусы. Над імі рупліва шчыравалі чмялі, пчолы, жоўтапаласатыя, як восы, мухі. Яны неяк скоранька, быццам спяшаючыся, грэбаліся лапкамі па тычынках, вымурзваліся

ў бела-жаўтаваты пылок і папісквалі – дакладная прыкмета дажджу, так сказаў
мне днямі адзін вясковы дзед (У. Рубанаў).

8. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 18).

Было гэта ў ліп...ні я толькі што здаў сесію за першы курс інстытут... і праз некалькі дзён павінен быў ехаць у сельгасатрад у Крым а пакуль сядзеў у сваёй вёсцы і нудзіўся. (Н)е ведаючы куды сябе прыткнуць я ці чытаў ці ўключаў сярод белага дн.. тэлевізар ці проста сноўдаўся па двары пакурваючы і (яй) богу не таму што ў Мінску зрабіўся нейкім закончаным лод...рам. У першы ж дзень я спрабаваў быў падступіцца да (чаго) небудзь хацеў перасыпаць стары плот паднавіць (паў) развалены куратнік але ўсё аказалася такім спаракнелым што відаць было пацягні адно паваліцца другое. Тут трэба было капітальнае абнаўленне новыя шулы жэр...кі дошкі трэба быў час мес...ц а то і болей каб хоць трохі давесці ўсё да лад... а інакш і зусім не брацца.

Мяне цягнула ў Крым дзе я ніколі не быў да пальмаў кіпарысаў мора на магілу Багдановіча мне хацелася каб і «мой цень лёг на гэтыя святыя камні»...А тут? Што я не бачыў гэтага бульбоўніку буракоў гэтага лесу які падлез пад самыя соткі і ў якім я здавалася ведаў кожнае дрэва?

І толькі калі надышоў доўгачаканы апошні дзень сімферопальскі ц...гнік спыняўся на пару хвілін на станцыі каля самай вёскі мне зрабілася неяк сумна настальгічна зусім новымі вачыма я аглядаў двор загоны куратнік да якога так і не да...шлі рукі глядзеў і шкадаваў як жывое... Я вось паеду шмат што ўбачу а гэтае ўсё так і будзе тут. Мне хацелася расцягнуць гэты настрой развітання пра...сціся па знаёмых мясцінах а калі ўдасца дык і палавіць ры...кі.

Матка была ў ягадах але я вырашыў не пакідаць ніякай запіскі. Навошта? Гадзін у (дзев...ць) дзес...ць вечара вярнуся хопіць час... сабрацца пачытаю да ночы а потым у ц...гніку буду а...сыпацца. Я пераапрунуўся ў сваё старое вайсковае адзенне капануў чарвякоў запіхнуў у кішэню вудку і па...шоў па любімым сваім маршруце на (Т,т?)качовае балота якое кіламетры за чатыры (А. Федарэнка).

9. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр. 19).

Было гадзін шэсць вечара. Грэла мя...кае сонца лёгка і прыемна ішлося лясной (не) выбітай машынамі сцяжынаю я злавіў нарэ...це свой рытм час больш не скакаў, не цягнуўся да раздражнёнасці нудна а плыў неяк суладна маім крокам. Пахі ляснога дол... верас... і чарнічнік... былі ў суладдзі з птушыным шчабятаннем з нязыркім сонцам з шорганнем кедар па лясной дарозе і д...ўгачаканая гармонія прыходзіла і ў думкі. Я адчуваў сябе вось я ёсць я жыву усё ідзе цудоўна я вучуся а значыць на некалькі гадоў ці нават назаўсёды выбраў

сабе жыццёвую лінію я прайдуся па цудоўным лесе палаўлю карасёў а потым цягнік памчыць мяне да дзівосных берагоў пра якія столькі наслухаўся і начытаўся...

Неўпрыкмет я дайшоў да таго месца дзе трэба было паварочваць на балота але нідзе не аказалася ні сце...кі ні ход... ні след... Я чуў што балота амаль высахла але каб так што нават дарогі да яго пазарасталі... Паўсюль быў самы звычайны лес з ягаднікам з высокімі кустамі буякоў. Не без страх... ломню колькі тут было гадзюк падзёрся я праз гэтыя буякі і неўзабаве набрыў на палянку дзе мы каліс...ці малыя ездзілі на веласіпедах на рыбалку палілі вогнішча і абедалі. Пазналі не вочы а ногі яны самі спыніліся. Вось тут некалі быў бераг ад гэтай бярозы пачыналася вада і мы закід...?валі адсюль вуды... Цяпер толькі высахлы суцэльны мох пад нагамі паказ...?ваў што я не заблудзіўся што некалі тут было балотнае дно. Я па...шоў па гэтым ...мху далей бяро...кі пакрысе радзелі трава гусцела усё больш пачало трапляцца сухастояў яж пакуль не ўбачыў авальную дыяметрам у кіламетр нізінку ўсю ў купінах парослую асакою і (сям) там крывымі нізенькімі дрэўцамі. Ад такога вялікага некалі балота асталася як у нас называюць пеля. З усіх бакоў ціснуў на гэтую пелю лес наступаў займаў яе тэрыторыю і было відаць яшчэ некалькі гадоў і пелі не стане (А. Федарэнка).

10. (Тэкставы дыктант). Спішыце, устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі і пастаўце, дзе трэба, прапушчаныя знакі прыпынку. Праверце сябе (Гл. пр.20).

(Жыў) быў жаўрук. Ён не так даўно з'явіўся на свет і бесклапотна сядзеў ва ўтульным цёплым гняздзе з травінак што непрыкметна мясцілася на ўзме...ку жытняга мора і хмызняк... . Ад жыта нават і ў непагадзь ішла добрая ласкавая цяплынь а з хмызняк... ўвечары і ўранку часта насоўваўся туман кудлаты сыры ажно прабіралі дрыжкі. Тады жаўрук хутчэй хаваўся пад крылы сваёй (мамы) жаўручыхі заплішчваў вочы і... апынаўся (высока) высока пад воблакамі вышэй за ўсіх жаўрукоў што жылі на суседніх жытніх палетках. Яшчэ імгненне здавалася нашаму маленькаму герою і ён здзівіць свет цудоўнаю песняю! Вось яна ўжо трымціць у дзю...цы!..

А калі ён прачынаўся расплюшчваў вочы дык аказвалася што ў дзю...цы ніякая не песня а пярынка (мамы) жаўручыхі воблакі ж (па) ранейшаму плывуць над галавою.

Можна пасмяяцца канечне з дзівака але (не) варта. Хто з нас скажыце не марыў хутчэй стаць дарослым?

Тым часам неба на ўсходзе хтос...ці старанна размалёўваў спачатку барвоваю а потым (ярка) чырвонаю фарбаю. (Тата) жаўрук і (мама) жаўручыха нецярпліва варушыліся ў цесным гняздзе і раптам імкліва нават не развітаўшыся ўзвіваліся (ў) гару насустрач першаму промню. Як шчыра віталі яны яго! Якімі цудоўнымі песнямі ўслаўлялі! Аж золкае наваколле святлела ад удзячнай усмешкі. Жаўрук як зачараваны дзівіўся з такога хараства. Яму было вельмі радасна і адначасова трохі сорамна за сваю

бездапаможнасць. І тады жаўрук пачынаў настойліва падскокваць няўмела ўзмахваць крыльцамі.

Паглядзі які нецярплівы наш Званочак узбуджана казаў (тата) жаўрук (маме) жаўручысе. Ягоня адналёткі толькі нядаўна ўбраліся ў пер'е а ён ужо крылы мацуе.

І ўсцешаныя (бацькі) жаўрукі дружна браліся за (што) дзённую карпатлівую работу лавілі ўсялякіх мушак казюрак іншых дробных шкоднікаў якія спяшаліся на здаровы жытні дух. Званочак толькі паспяваў разяўляць дзюбу пакуль урэ...це яму не абрыдлі гэтыя птушыныя прысмакі (У. Ягоўдзік).

СПІС ВУЧЭБНАЙ ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч.1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба. — Мн., 1985, с. 214 – 353.
2. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча.—Мн., 1994.
3. Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Избранные работы по русскому языку. — М., 1959.
4. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование.— М., 1973
5. Карский Е.Ф. Белорусы. Вып. 2. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. — М., 1956.
6. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания. — М., 1977.
7. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. — Л-д., 1987.
8. Немченко В.Н. Современный русский язык: Словообразование. — М., 1984.
9. Паўленка М.А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню.— Мн., 1978.
10. Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум.— Мн., 2003.
11. Потиха З.А. Современное русское словообразование. — М., 1970.
12. Прыгодзіч М.Р. Словаскладанне ў беларускай мове. — Мн., 2000.
13. Скорнякова М.Ф. Морфемный и словообразовательный анализ (Учебно-справочное пособие) / Для студентов-заочников. — М., 1981.

14. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча. — Мн., 1997.
15. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афiксальныя назоўнікі. — Мн., 1977.
16. Сцяцко П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мн., 1972.
17. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. — М., 1977.
18. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. — Мн., 1978.
19. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968.
20. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія. — Мн., 1987.

СЛОЎНІКІ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
2. Бардовіч А. М., Круталевіч М. М., Лукашанец А. А. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы. — Мн., 2000.
3. Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы.— 2-е выд.— Мн., 1989.
4. Булыка А. М. Слоўнік іншамоўных слоў / У 2-х т. — Мн., 1999.
5. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. — М., 1987.
6. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка.— М., 1986.
7. Потиха З.А. Школьный словарь строения слов русского языка.— М., 1987.
8. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — 3-е изд. — М., 1985.
9. Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. — М., 1979.
10. Русско-белорусский словарь: В 3-х т. — 4-е изд. — Мн., 1993.
11. Словарь иностранных слов. — 18-е изд. — М., 1989.
12. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. / Пад рэд. М. В. Бірылы. — Мн., 1987.
13. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф., Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. — Мн., 1990.
14. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т.— М., 1985.
15. Тихонов А.Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. — 2-е изд. — М., 1991.

16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мн., 1977 – 1984.
17. Шанский Н.М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка.— 2-е изд. — М., 1971.
18. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. В.У.Мартынава.— Вып. 1 – 8. — Мн., 1978 – 1993.